

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В РОМАНАХ

Юрій
МУШКЕТИК
ЯСА

 FOLIO

Юрій Мушкетик

Яса. Том 1

Серия «Історія України в романах»

Текст предоставлен правообладателем
http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=5014748
Яса. Том 1: Фоліо; Харків; 2006
ISBN 966-03-3540-7

Аннотация

В центрі роману «Яса» – кошовий отаман Запорізької Січі Іван Сірко, який ще за життя став легендою, бо під його проводом козаки не програли майже ні одного бою. Все своє життя славетний кошовий віддав Україні, і той, хто зраджував її, вже не був Сірком ані товаришем, ані бойовим побратимом. Саме тому Сірко не вважав справжнім гетьманом ані Дорошенка, ані Самойловича, яким влада стала дорожча за батьківщину. Він прагнув того, щоб українці, які ніколи не зазіхали на чужі землі, не втратили своєї рідної і жили, не підкоряючись ворогам.

Содержание

Розділ перший	4
I	4
Розділ другий	33
I	33
II	42
III	45
IV	57
Розділ третій	58
I	58
II	77
III	153
Розділ четвертий	156
I	156
Розділ п'ятий	166
I	166
Конец ознакомительного фрагмента.	170

Юрій Мушкетик

Яса. Том 1

*Ой ти, батьку Сірку,
Зелений барвінку...
З народної пісні*

Розділ перший

I

Могилу називали Сліпою. Була висока й гостра, самотньо мріла в степу, накликаючи в козацьких дозорців думки про минулість життя та неминулість слави. Колись вона була обкладена камінням, але за довгі роки ніздрюваті вапняки пообвалювалися і чи то позападали в землю, чи то їх побрали велети з Громової печери на Дніпрі, де, як розповідають діди, жили ще зовсім недавно. Біля печери й тепер валяється багато таких каменів. І тільки декілька, облизаних вітрами, потрісканих од сонця, стримить із землі коло підніжжя могили. А по всій могилі – бур'ян – не суспіль, а островками: буркун і катран, які до середини літа вигорають майже до чорноти, а також дрок, воронець і медунка.

У татарський бік могила спадала полого, в козачий – круто, стрімко, а наокож – степ, скільки око візьме. Пожени конем – доскачеш на край світу. Тільки в праву руку, сажнів за півтора ста позаду, – невеличка річечка. Вона тут же й починалася з порослого очеретом та чорними лозами болота в припаді. Козаки називали річечку Волошкою, татари – Малою Каїр. Вона кривуляла неглибокою балкою верст двадцять – де розливалася чималенькими плесами, де витягувалася у стрічку, яку легко перестрибував степовий сайгак, – й тихо та непомітно впадала в Дніпровий лиман. З маківки могили видно розсохаті верби над лиманом. Колись на вершечку могили ще лежав велетенський гранітний валун, і з нього було видно далі, аж за Дніпро, але його розстрожили блискавиці. Й уся могила теж пощерблена ними. Тут часто блукали грози, важкі та грізні, немов тури осінньої пори. Били й били довгими рогами, й майже всі – в Сліпу, що самотньо мріла серед степу. Там, усередині, зібралося стільки мертвого вогню, що, коли б хто необачно кресонув, вона б вибухнула й розлетілася на шмаття.

Принаймні так думав Сироватка, лежачи на розперезанім снопі очерету, сховавшись од тягкого ляського вітру за єдиною уцілілою брилою граніту.

А ще Сироватка думав про того, хто лежав під ним, на споді могили. Хто він? Який був? Молодий, старий? Чого лежить отут? Їхав і загинув... Чи помер? Грав конем у степу... Могили, ясна річ, тоді ще не було. І де він зараз: у пе-

клі, в раю? Чи, може, він якийсь нехрист і блукає поза раєм, зазирає через золоті тини? Певно, що нехрист. Це не козацька могила. Діди кажуть, колись тут, у степу, кочували тільки орди, дикіші за нинішні. Й куди воно справді діваються нехристи? Чи в них є своє пекло і свій рай? Але ж наш Бог не потерпів би на одному й тому ж небі чужого раю!

Далєбі, ні. А кум Шевчик казав, що в нашого Бога своє небо, а в турецького, поганського, своє. Ще й буцімто вони повиходять кожен на свій край неба, посідають, поспускають ноги й шкилюють один з одного. (В це Сироватка не вірить, бо хіба можуть боги уподібнюватися сварливим сусідкам, які пащекують в кінці городу). Ще Шевчик розказував: басурманський бог вельми любить купатися в морі-окіяні. Отож одного разу, коли турецький бог, скинувши рясу, вижировував у хвилях, наш Бог і каже йому: «От ти хвастаєш, що гарно пірнаєш, а дна не дістанеш». – «Дістану», – каже той. «Не дістанеш», – наш йому. Тоді турецький бог набрав повні груди повітря й пірнув. Наш тоді хукнув на море, й воно замерзло. Виринув з дна поганський бог – і торох лобом об кригу. Валасався доти, доки додумався прохукати кригу. А наш тим часом закинув на десяту хмару його рясу, й хмара попливла геть. Випірнув поганський бог, глип – рясина немає. «Де ряса?» – кричить на все море. «Не знаю», – одвічає наш, а сам регочеться.

З того часу й увійшли вони в страшний розмир, а з ними й народи їхні.

Мабуть, оця кумова розповідь – суспіль вигадка, хоч і в ній є щось од правди, істинно-бо: пани б'ються, а в мужиків чуби тріщать.

«Прости, Господи, що согрішив», – щиро розкаявся, ще й перехрестився на тому Сироватка. А проте грішні думки не полишали його й далі. І не йшов з мислі поганин, який лежав під ним на споді могили.

Може, вперше пропливло отак близько в думці чуже життя й заклопотався чужою душею.

Сонце, щойно викотившись із Божої кузні, пливло понад зеленими мирськими плавнями по чистому, мов озерна вода восени, небу й пригрівало зовсім не по-весняному. Тепло, затишно Сироватці після холодної ночі, солодко йому крізь дрімоту думалося. Про того ж таки поганина, про його неприкаяну душу. Мабуть, вона таки в раю. В їхньому, поганському. А чи схожий той рай на наш, християнський? В раю завжди сонячно й затишно, і походжає по ньому Бог, пильнує порядку.

В цю мить він бачив Бога зовсім близько. Як свого діда Корнія. Отакий він, з білою бородою, добрими очима в зморшках, у липових личаках, із кобзою в руках. Сидить на небесній призьбі, над якою висять віночки цибулі, славить піснею ясний світ.

Козак Сироватка побожний. Святобливий. Розмовляючи з Богом, відчував, як ніби легенький вітерець пробігав у душі. Почував справжню святість, і чистоту, й чинність усіх

божих помислів, почував себе не рабом, а ніби молодшим підпасичем у мудрого ватага. Сам, без Бога, давно б загинув або здичавів у цій пустелі. Одначе ж у своїй святобливості не сягав за межі, де починається власна безконечна малість, мізерне приниження, панічний страх, а то й вічний самообман душі. Він не боявся Бога. Слугував йому, радився з ним і сам намагався підказати молитвами, як содіяти, щоб краще жилося козацькому люду, з якого боку заступити край од супостатів, коли послати дощі, а коли поберегтися з блискавицями, аби не спалили дотла степу. Щоправда, Бог не вельми дослухався до його молитов: позаминулої осені Сироватка ледве вихопився конем до лиману, степ палав од Кизикермену до Перекопу, згоріла Сироватчина куга і весь риштунок, – то, мабуть, через те, що не він один, а надто багато їх шепоче йому у вуха молитви. Та й шепочуть не в одно. Бог повсюдно втручався у Сироватчині сфери, а Сироватка не боявся забрести мислію в Божі. Як оце ниньки, коли намагався одгадати: християнський і басурманський рай розкинулись під одними вербами, чи шумлять ті верби нарізно? Твердо Сироватка знав одне: і на небі, й на землі має бути лад, за яким хтось наглядає. Бог пильнує свого, Сироватка – свого, маленького, що входить у той, великий. Сироватка жив у повній злагоді з собою і з тим місцем, яке визначили йому Бог і доля. Життя його злиденне, ще й на краю погибелі, але в усьому тому був свій лад, свої мірки, свій закон. І того закону, вічного, правічного, що невідь-яким чином і

звідки увійшов у нього, Сироватка ніколи не переступав. За тим законом жив він, жила синиця на в'язові за його кугою, і рись за балкою, і сокіл-боривітер у небі, і змії жовтобрюхи за могилою. І жило десь там, за його спиною, товариство, чий спокій він захищав. Ходило по своєму колу сонце, і ходив за ним Мокій Сироватка, ніде й ні в чому не переступаючи його законів, а також законів совісті, давніх звичаїв, які уклались в його душі в свій особливий лад. Переступи його – і все зруйнується, розлетиться на шмаття сама душа, й тоді загинеш сам. І все те у Божій волі, а знати її людям наказано.

Воно трохи й страшно швендяти навіть мислю по Божім обійстю: ще шелехне з-за куца дрюком якийсь архангел, але ж вельми хочеться козакові бодай краєм ока зазирнути в господній дім, – либонь, не дім, а палац, ще й з колонами, як у пана Казановського, – бо той дім, на велике Сироватчине переконання, стоїть посеред раю, куди попаде й сам Мокій. Попаде безпремінно, бо він же боронить Божу правду щирою молитвою і шаблею, не їсть у пости (частенько не тільки в пости) скоромного, не оскверняє білого світу поганими словами і оковиту п'є лише на свята та, як трапляється, на дармівщину. А хто тепер пригостить на дармівщину! Таке, либонь, буває на небі, та й то не скрізь. Ні, там зовсім не вільно пити. Не вільно чи, може, й не кортить?.. Мабуть, не кортить, дадуть чоловікові якоїсь нуди, і вже його верне од самого духу горілчаного. У Бога з цим ділом строго!

І знову кріпко задумався козак. І справи небесні заступи-

ли Сироватці справи земні. І Сироватка на ту мить забув, що він – очі Сліпої. Що минулого тижня кудись подівся бекет у Червоних Лозах. Увесь бекет, всі троє козаків. Отак – щезли, немов і не було їх. І забув про засторогу козаків з Тавинської залози, які казали, що в ногайських кошах помічено якусь товчію. Правда, вони теж не сподівалися ногайського набігу. О цій порі ординці походом не ходили майже ніколи – безкорм'я для коней і важкі переправи через ріки стояли їм на заваді.

Сироватка тільки тоді стрепенувся, як по його грудях із-нагла прокотився якийсь згук, а на гострому зламі каменя почулося тонке гудіння. Здавалося, над могилою ширяє важкий свистокрил. Сироватка рвонувся, але якась владна сила зупинила його, не дала схопитися на ноги. Він тільки зіп'явся на руках і виглянув з-за каменя. Сірий, столочений снігами, але вже підмальований зеленим і червоним степ на обрії мовби ворухнувся, мовби напливав на могилу, тремтів і гойдався, мов перетягнена басова струна на кобзі. Це був той згук, що пролетів крильми свистокрила.

А той, що зачепився за гранітний гостряк, уже тремтів, як стонадцять тулумбасів, гудів і дзвенів, аж стогнала могила. Він бив Сироватці просто в груди, душив і втоптував у землю. Татарський чамбул, котрий обтікав Сліпу зліворуч, був так близько, що Сироватка навіть бачив витягнені вперед запінені горбоносі морди коней, і оширені й ніби закам'янілі обличчя ординців, і навіть довгий малахай у руці ватага.

В одну мить Сироватка з жахом зрозумів: уже не подати знаку. Він просто не встигне запалити порубану й складену на купу по той бік каменя степову грушку, облиту смолою. Татари добудуться сюди швидше, ніж він висіче іскру на трут. Либонь, вони знали, що на могилі сторожа, й ця їхня передова залога мчала просто сюди.

Страх холодним списом встромився козакові в живіт. І одразу там запекло, гарячий вогняний клубок поповз угору. Все тіло налилося тим страшним вогнем. Тисячі шабель розтинали козакові серце, тисячі куль пронизували голову, і все то шаблі та кулі побратимів, яких наразив на смертельну небезпеку. Коли б то знав раніше, сам би попросив їх покарати його.

Він жорстоко ошукав товариство, котре поклялося на нього, довірило йому свій спокій, своє життя, свою честь. І не буде йому прощення ні на цім, ні на тім світі.

Не пам'ятав, як сталося, – жива душа хотіла жити, – що не чекав смерті чи полону на маківці Сліпої, а покотився вниз. Геть з лисого горба, в бур'ян, куди ще не сягнули очі татар. Котився по крутому козачому схилу, хоч відав, що там теж нема порятунку.

Він уже майже долітав низу, як руки раптом занурилися в щось м'яке. Ще сам до кінця не осягнув, що це таке, думка про рятунок забігла наперед, кудись вела, кудись штовхала. І враз Сироватка пригадав: це – лисяча нора. Стара-старезна й широка, як татарський міх. Козаки казали, що в ній живе

старий лис. Скільки дозорців з нудьги полювало за ним, а жодному не вдалося влучити.

Сироватка ніколи за лисом не полював. Та хай би це зараз була нора не лиса-перевертня, а самого дідька, він би, мабуть, спробував шукати в ній порятунку. Бо в цю мить у його голові, нехай і кволо, ніби іскорка в затухлім жареві, спалахнула надія на покуту перед товариством, вернула до життя. Він посунувся в нору, руками, головою, плечима розривав, розгрібав її, втискувався, мов бурав у дерево. Добре, що був не широкої кості й схуд за зиму, як байбак. І все ж шкодував, що не скинув лихеньку кожушину: застібки на ній обірвалися, й вона збилася на спині, не пускала. Він ще раз крутнувся, й кожушаний горб опинився десь збоку, а сам Сироватка просунувся ще на пів-аршина вперед. Сорочка розірвалася, і він відчув голим животом холод землі. Пісок рипів йому на зубах, а горлянку стисло, немов туди запхали добрий віхоть сіна. Густий сморід бив у ніздрі, спирав подих. Сироватці здалося, буцім він заповз не в лисячу нору, а в смердючу геєну.

А зверху вже стояла гупотнява, по його спині, по голові товклися копита й на мить вибили всі думки, лишився тільки страх смерті, страх полону. Сироватка підтягував ноги, йому здавалося, що вони стирчать із нори, що він сховався, як підстрелена дрохва, котра пхає голову в кущ, а сама – на видноті.

Могила гула, могила стогнала, здавалося, що озивається

хтось на споді, й долинав згори приглушений земляною товщею джеркітливий гомін. Раптом затупотіло зовсім близько, й Сироватка несамохіть ввіп'явся розчепіреними руками в землю, йому здавалося, що його ось-ось схоплять за ноги, поцуплять нагору. Але того не сталося. Зненацька зверху щось ляснуло чи стрельнуло, й задвигтіла могила, мабуть, той тупіт було чути аж у підземеллі, й гомін стрімко покотився пріч. Але не встиг він оддаленіти, а Сироватка спам'ятатись, як знову задвигтіла земля, тепер уже дрібно-дрібно, немов її струшували десь скраю й воднораз розгойдували з боку на бік, посипався на Сироватку пісок, а в смердючій глибокій темряві почулося хрипке гарчання. Степ двигтів, і двигтіла могила, й тремтів у її чорних нетрях козак. Але тепер він гаразд тямив усе, що коїлося там, нагорі. То йшла орда. Він, Сироватка, впустив її зі свого дозорського ока й за те має каратися, гинути в оцій смердючій норі. Мо', вже й не вилізе звідси! Бо ж он як убуравився! А мусить видряпатися й спробувати обернути біду бодай на півбіди. Ось тільки притихне тупіт, ординська хвиля перехлюпне через могилу... Сироватка напружено вслухався, а земля віддавала йому всі луни од копит, що сунули над ним, бо на ту мить був її полоном, її часткою. Та ось стала влягатися хитавиця, й гуркітнява злилася в один гул, що віддалявся, – так гудуть зоддалік дніпрові пороги. Сироватка вперся руками в землю й спробував вилізти нагору. Натискав щосили, чеберяв ногами, рвав плечима – ні руш. Здавалося, що його тримала

чиясь міцна, нещадна рука. Холодний піт поїняв Сироватку. На мить він подумав, що не треба було отак запанібрата розмовляти з тим, насподі, спогадувати нечистого...

Але Сироватка таки зборов холодний тремтливий дроз, не дав відчаю заволодіти ним. По хвилі, по короткому розмислу він повернувся трохи набік, витягнув уперед руки й, впираючись у горішній бік нори, посунув назад. Вилав з кожуха, вилав з кунтуша, лишаючи їх на загіздох лисові. Закоржавіла од смоли сорочка задерлася на голову, й він, коли виліз, у першу мить не побачив світу. А тоді прокліпався, стягнув з очей заволоку й притьма, ледве оглянувшись на татар, що саме оминали далеку балку, подерся нагору. Він гарячково стягував розкиданий по всій могилі хмиз, згрібав очерет, стоптував усе на купу.

Страх ще раз гострою шаблею брийонув козака: Сироватка шукав у кишені штанів кресало й не знаходив. Тоді схопився, помацав – кресало крізь дірку в кишені посунулося аж у чобіт, роззувся і знайшов його.

Трут загорівся не відразу: в оцій шарпанині, в оцій крутні у норі обтерся надгорілий крайок вивареної в селітрі губки, й іскри ні за що було зачепитися. Врешті губка задиміла, зачаділа. Сироватка пхнув її у клоччя й замахав руками, як вітряк крильми. Тільки тепер знову подивився в далечінь. Татари ледве бовваніли на обрії. Здавалося, то комашиться мурашня.

Аби вогнище розгорілося швидше, козак здер з себе про-

смолену од нужі сорочку й пхнув її поверх соломи, й вогонь справді спалахнув і загоготів, як божевільний чорт. Червоне купайло затріщало, а смола зашипіла й метнула вгору довгий чорний рукав. Аби було ще більше диму, Сироватка назгрібав прілої соломи, вологого бур'янища й теж кинув на купу.

А тоді взув на праву ногу чобіт і втікав сам. Його землянка на березі Волошки, обплетена дерезою, пищальником, жостером, оточена чорнокленами й дубами, її не добачиш і за два кроки, але він однак не залишився в ній. Тільки схопив із сплетеної з лози примостки стару кожушину, якою вкривався на ніч, натягнув на посинілі ребра й побіг до болота. Там у нього була схована між купиння липова довбаночка.

Стояла висока весняна вода, й острівці зараз були майже всі позатоплювані. Сироватка привеслував до одного з них, заштовхався довбанкою у густі лози та сухі, покляклі й поламані торішні очерети й ліг на дно. Вже не підводив голови: знав, що звершив усе, а виглядати – небезпечно, міг ко-трийсь із ординців відстати чи лишитися в дозорі. І через те вже не бачив, що чинилося довкола.

Хисткий стовп його курява кинув татар у панічне сум'яття, збив з пантелику, вони закружляли в степу, як сполохане гайвороння. В одну мить злетілися докупи аги і калги, нуреддин-солтан викинув над головою руку із зеленим значком, заверещали алай-чауші, й орда розлетілася, розсипалася на сотні ручаїв, й потекли вони назад, у кримську сторону.

Кілька ватаг пролетіло й повз Сліпу. Сироватка чув ту-

пiт прудких татарських коней. Його змагало бажання подивитись, але вiн подолав його. Лежав i лежав, руки й ноги йому помiли, спину сковувало крижаним холодом, але терпiв. Чмокала об човен простудна хвиля. Сироватцi здавалося – просто лизала його голий бiк. Перед очима манячила рясна гiлка верболозу в довгих жовтих сережках, десть у кущах тахкав селезень i йому радо вiдповiдала кряква. Коли в степу зринав тупiт, вони замовкали, стихав – починали перемовлятися знову. «Тут смерть ходить бiля горла, а вам кортять любовцi, щоб ви повиздыхали», – вилаявся спересердя, але полахати не наважився.

А небо стояло синє, високе, тiльки холодне, в ньому мовчки, без крику тяглася вервечка чапель. Чаплi згори бачили човника й козака в ньому. Сироватка з острахом подумав, що птахи можуть виказати його наглим криком, шугонути у бiк, закирликати, – то для татар певна ознака, – але вони втомлено й повiльно махали в небеснiй блакитi крилами.

Сплили з Сироватчиного зору чаплi, низько, над самим озерцем, профуркотiв табунець чирят, що були наче зв'язанi мотузочком, погналася з крякотом за гавою степова чайка – ганяла од болiтця, – шугала вниз одна, сiпалася з нею й друга, – також зникли, а далi – холодна й тверда тиша. Вiн лежав у нiй, немов у домовинi.

А потiм прилетiли з лиману бiлi чайки, загаласували, закружляли – ловили на трав'яних вiдмiлинах дрiбне риб'я, якого там була гибiль, а наiвшись, пожирувавши, обсiлися

на сірій косі й сиділи там довго – мовчазні, як знаки долі. А може, подумав Сироватка, це й були білі душі тих козаків, що погинули на галерах та в чорних турецьких темницях. Прилетіли зарадити ще одну біду. Вони всі ізнагла зірвалися й полетіли, мовчазні й врочисті, не полетіли – потягли до лиману, а натомість явилися живі козацькі душі.

Одначе коли кінські копита загупотіли біля могили (стукіт був одмінний від того, що раніше, – коні йшли легкою риссю й були ковані), Сироватка не підвівся. Й навіть тоді, коли над Волошкою пролунало голосне «пугу, пугу!» та по сухих очеретах різонував веселий свист, не одгукнувся. Були серед татар вдатні й на такі мудрації, а то й перевдягалися в козацьке, сідали на козацькі коні.

Копита чавкотіли вже понад самим болітцем.

Сироватка чекав, коли загомонять запорожці. Й вони загомоніли.

– Погинув Мокій, – мовив один, а хто саме, Сироватка розпізнати не міг. – Мабуть, вхопили, коли тікали назад.

– Достойний був козак, – обізвався Гришко, осавул Тавинської залоги. – Правдивий, богобоязливий. Треба справити поминки по його душі.

– Поклав свого живота за товариство. Востаннє прислужився йому, – казав далі перший козак. – Ніби непоказний на взір і вдачі сумирної, а от же звияжний. Царство йому небесне, прийми його безгрішну душу в сади свої...

Ті слова розтікалися Сироватці по душі, немов солодкий мед. Тепер умисне не поспішав вилазити зі сховку: кортіло послухати ще. От коли б тільки не квапились одсилати на небеса, не прилучали до небіжчиків...

— І як він їм дався на влови, — прогудів Кайдан, козак велетенської статури, круглолиций, грізний з вигляду. — Пронозливий же та хитрющий. Може, затаївся де? Він такий, захиється — з собаками не знайдеш.

«Бий тебе сила Божа, який вреднючий», — вилаявся Сироватка в думці, а що далі лежати не випадало — боявся почути з ядучого Кайданового язика ще якої бридоти, — відгукнувся:

— Осьдечки я! — І підвівся, але монявся ще довгенько: розминав затерплий поперек, почував кольки в плечах, у руках і навіть у п'ятах; зрештою попхав липову довбанку до берега, де спішувалися козаки Тавинської застави. Їх було чоловік тридцять-сорок, серед них Сироватка помітив і кількох незнайомих. Січовики реготалися; ледве Сироватка виліз на берег, обступили його, поплескували по плечах, тусали під боки, а Кайдан підняв дозорця й погуцав на руках, як дитину. Кайдан за квартиру горілки підіймав млиновий камінь.

— Ну й обамбуриє ти татарву. Наче вихором їх понесло.

— Натер перцю, — реготнув козак Гук, високий, гарний з лиця, з тонкими, підкрученими вгору — по-ляськи — вусиками. Він справляв на Січі уряд підписаря, й Сироватці вдивовижу, звідки взявся тут, у степу.

– Неначе з хмари впав. Без контрверзи ворога погнав.

Сироватка спочатку кулився, а далі й собі заусміхався, заморгав ріденькими віями. Таку мав звичку – сміючись, приплющувати очі. Він уже забув недавні тривоги й свою провину, ладен був чоломкатися з усіма й вже потягнувся до чийогось кисета, як зненацька за спинами козаків пролунав владний, хоч і тихий, голос:

– Ну ж, ну, пропустіть і мене обняти хороброго козака.

Січовики розступилися, й спантеличений, остовпілий Сироватка опинився віч-на-віч з кошовим Іваном Сірком. Стояв перед ним, як кабешний школяр перед навчителем. Він одразу помітив у притемнених пронизливих очах отамана грізну червонясту іскру. Ох і знав же ті очі козак. Мабуть, ніхто не міг видивитися з них стільки, як він. Сироватка ще більше зігнувся й справді на ту мить скидався на невдатного школяра. Був невисокий, худий і якийсь ніби злинялий. Ріденькі вуса, така ж чуприна з-під колись дорогої, а тепер вилізлої, замицьканої смушевої шапки з сукняним верхом, драна кожушина на голих ребрах. Нужденність і покора, ще й ніби байдужість до всього. Тільки по вицвілих на сонці очах видно, що ж таки проноза, що доля котила його і за вітром, і проти вітру.

У тих очах – і щирість, і подивування, й сподівання якось викрутитись.

Отаман стояв мовчки. Трохи вищий середнього зросту, крутий у плечах, з невідпорним поглядом карих, із зелена-

вим, що його не погасили роки, блиском очей, на худорлявім, суворім обличчі – глибокі зморшки, воно таке ж обвітрене, як і в інших козаків, одначе барвою схоже на стемнілу бронзу. Брови в отамана густі, розсічені на переніссі крутою поперечною рисою, підпалені сонцем, вітрами й степовими пожежами, ніс кібчастий; підборіддя круте. Глибокі зморшки прокреслили й Сіркове чоло. Сироватка в думці відзначив, що їх побільшало. Отаман старів.

На Сіркові темний жупан і чорна, з малиновим верхом шапка, від якої на чоло падала тінь.

В рухах отаман був неквапливий, навіть забарний, одначе Сироватка знав – то оманливе враження. Помислом і поведенцією отаман гострий, весь вік гнуздає гаряче серце й не загнуздає. Од усієї його постаті віяло силою, міццю, їх не спили роки й утома далекої мандрівки. Кошовий мав літ під шістдесят. Сироватка – на десять менше.

Однією рукою Сірко погладжував густий, з щедрою просвиною вус, на другу накручував шабельтас недорогої, але тягнутої з доброї криці шаблі. Сироватка пам'ятав ту шаблю оддавен: з обвитою розплавленим на вогні, аби прикипів до сталі, мідним дротом ручкою, потертими, шагреневої шкіри наділками, скріпленими угорі срібним обідком; на ній вломився не один десяток ворожих ратищ та клювал. Пам'ятав – ох! – і крутий порух, яким отаман накручував на міцну жилаву руку шабельтас, й по спині, по її крутому жолобку пробіг неприємний холодок. Здавалося, там прокотилася крижана

бурулька.

– Розсідлуйте, хлопці, коней та лаштуйте переобідок, – наказав Сірко козакам підїзної команди, – а Мокій покаже мені свій бурдюг.

Козаки пішли до коней, що переступали червоними копитами – степ понад Волошкою вкритий багряними тюльпанами, а Мокій повів Сірка по лівому схилу балки, котрий був трохи вищий за протилежний і поріс чагарником. Сироватці кортіло запитати отамана, яким побитом він опинився тут, яка негода занесла його сюди, але не зважувався. Треба буде, кошовий скаже сам. А отаман мовчав. Колись гарячий і навіть говіркий отаман з роками ставав замкнутим, мовчакуватим, навіть грізним. Сироватка чомусь подумав про те з сумом. У них за спиною гомоніли козаки, чмокаючи, пили із озерця воду коні, рипіла й брязкала збура.

– Ну, де ж твоя куга? – запитав Сірко, коли вони зупинилися під невисоким карякуватим в'язом.

– Осьо, – вдоволено проказав Сироватка.

– Де? – подивував отаман.

– Та осьо ж. – Козак розгорнув віття в'язовника, і перед отаманом вигулькнув гостряк землянки, викопаної в схилі порослої нехворощею балки і обкладеної дерном.

– Умієш ховатися, – мовив, і не знати – осуд у тих словах чи схвалення. Та враз отаман круто повернувся до козака, його ліва брова грізною хмарою шугнула вгору, очі стемніли од гніву. – А чи подумав ти, що міг проспати і Січ, і Великий

Луг?

– Не спав я, батьку, – не схиляючи голови, мовив Сироватка. – Думав.

– Ось зараз візьму барбару та виб'ю з тебе ті думки. Про що ж ти думав, вражий сину?

В голосі отамана – роздратування. Сироватці чомусь здалося, воно ще й від того, що кошовий не зміг відшукати його бурдюг.

– Про Бога, – відказав.

Хитрий козак Сироватка. Сам відчув, що збрехав. Ну, не зовсім, він і справді споминав у думках Бога, хоча й не так, як подобало, одначе не знітився. Отаман стояв спантеличений. Мовби й не випадало вибивати з голови думки про Бога. Примружився хитро-хитро, ще й двома пальцями посмикав себе за вус:

– А не брешеш?

Сироватка праведно звів очі д'горі:

– Він же чує!

Бог од того нахабства трохи не впав з неба.

Плюнув і повів кошлатою бородою, одвернувся, аби не чути, як козак ллє кулі. Сироватка аж рота розтулив, та одразу й заспокоївся, бо то був не Бог, а білоборода хмара, вона швидко розвіялася, хоч трохи й налякала його. І плюнув не Бог, а кошовий. Прочинив двері землянки, але тільки заглянув, повернувся й повільно пішов до могили. А Сироватка чалапав позаду, знову не наважуючись – а таки кортіло

– запитати отамана, чого приїхав, й не збираючись відставати. Він не вельми засмутився вовкодухістю отамана – що той може йому зробити? Вийшло то злецьки, й соромно йому трохи... Хоч він справляв сторожову службу не од коша, стояв у степу осібно, власною волею – в поміч козакам січової сторожі, одначе, як погинув бекет у Червоних Лозах, а в Тавинській залозі стало скрутно на людей, сказав, що, доки повного місяця, може повартувати і сам. Вони таки поклалися на нього, а сьогодні сталася оця притичина... Одначе все оббулося... То й отаман пересердиться. «Біда біду перебуде», – сказав сам собі.

Отаман зійшов на могилу, зупинився. Довго стояв непорушно, його обличчя здавалося вирубаним з темного каменя, і весь він був неначе тесаний з однієї камінної брили. Сироватці ж він чомусь ще видався схожим на крука, що стоїть на вершечку камінної баби. Отаман притримав лівцею шаблю, сів на камінь. А Сироватка примостився збоку, видобув потертий кисет, саморобну кленову люльку. Сподівався, Сірко потягнеться до його кисета, і вони закурять ладком, й од димку потече розмова. Але отаман люльки не дістав і Сироватки мовби й не помічав.

Сидів замислений, суворий, дивився на степ. Сухий, випалений сонцем типчак переливався, як грива мертвого коня. А в тій гриві – червоні й жовті вогники-тюльпани. Про що думав отаман? Може, спогадував день, коли багато-багато літ тому знайшов закоцублого Сироватку над річкою Та-

таркою, кинув у сідло й погнав до зимівника. На смерть загнав коня, а козака врятував. Тьху! Врятував отаке ледащо! І тепер йому було шкода вороного огира? Адже то був найкращий кінь за все його козакування. Чи, навпаки, стало жаль дозорця, шкодував за свої різкі слова й обмізковував, як їх завернути назад? Бо й справді, хто його неволив на ці чати? Ніхто. Четверте літо конає тут, у самотині, в зеленій пустелі. Поруч татарських улусів, до них – за півдня конем доскакати. На безкорм'ї, в спеку й холод. Влітку ще так-сяк. А взимку, як вичахне небо, як потечуть поміж тирсою білі холодні змії, як завияють сіроманці, а з крутих балок вийдуть вогнеокі хижі рисі... Тисяча лих, тисяча небезпек на одну людську душу. Либонь, це тяжче за схиму.

Позаминулої весни вернувся козак з далекого дозору – його ледве впізнали, такий був худий і виморений. Гойдався козак, гойдався кінь (шкура та кості), козак тримався за кінського хвоста й так причвалав на Січ. Майже всі братчики вийшли з куренів подивитися на те диво. Запакували сніги Волюшку, а напровесні почалася така каламуть, що ні пройти, ні проїхати.

Сірко був упевнений, що Сироватка в дозір не вернеться. А він повалявся місяць на печі, обшив новою юхтою сідло, натовк у мідній ступі ворочок тютюну й за чергової okazji знову подався у степ. То що ж тримає його на оцій могилі? Несе якусь покуту перед товариством? Погнала річ од людської оселі ненависть? А чи привела велика любов до

своєї землі, до рідної неньки-вітчизни? Мабуть, таки любов. Бо ненависть не може втримати так довго людину в моторошній і зловісній самотині. Вона безсила перед пустелею, вона прагне чужої біди, чужої крові, чужих сліз.

А може, нічого того не думав отаман, просто сидів і споглядав степ. Спивав його спрагло, як чисту джерельну воду. О цій порі він був чи не найкращий. Вже не спав і ще не пробудився доконечно. Мов мала дитина в колисці першої миті, коли тільки розплющила очі. Водить ними, пухкає губенятами, випручує повні рученята, посміхається зачудовано й тихо.

Прокидався степ, прокидалося й серце. Ще не підвелися трави, ще торішні ковили ворушили сивими чупринами, а вже зазеленіли при долині козельці й вероніка, а по балках – ряст, підвели в болотах гострі списи очерети, прорізався з води першими гостряками татарський шабельник, й скрізь по видолинках червоно заповум'яніли тюльпани. Заплющиш очі, а перед ними так і мають багряниці, й тоді хочеться взяти шаблю та прорубати до обрію стежку. Десь тихо, не видимі окові, подзвонюють журавлі, чистим струменем спадає згори жайворова пісня.

Благословенний степ! Благословенне життя!

Проклятий степ!

Прокляте життя!

Вдень сонце пече немилосердно козацьке тіло, а вночі холодна вільгість пронизує до кісток. І голод – хоч шаблю гри-

зи.

Отаман тільки на мент заглянув у Сироватчину землянку, здавалося, й не роззирався, а помітив його наїдок. З казанка стриміли ноги журавля. Мабуть, варив не один день, але хіба вгризеш те м'ясо – воно міцніше за тятиви татарських луків.

Та чи не найбільшою мукою для козака весною і влітку є нужда. Верстовими стовпами підперла комахня небесну стелю, заткала обрій. Ступу товче. В повітрі стоїть дзвін, здається, що десь далеко, мабуть, аж у Слобідській Україні, тисячі ковалів кують чересла. Ранком козак умивається не чистою криничною водою, а дьогтем. Або чавить сік з ядучих трав та обмазується вовчою жовчу. На Сироватці шкіра задубіла, її, мабуть, не втне не те що комарине жало, а й турецький ятаган.

Ні, не про степ, а про козака думав отаман.

Вітер односив у його бік димок з Сироватчиної люльки. Сироватка кидав косяки, бачив накібчений профіль виголеного до синяви (коли і де встиг поголитися?), бронзового від засмаги отаманового обличчя, крутий злам брови, задумливу чи гнівну зморшку в міжбрів'ї, мовчав. Але димок од його люльки свою справу робив. Сірко таки не витримав, потягнувся до кисета, якого козак завбачливо не заховав, натоптав свою носогрійку.

– Втомився, Мокію? – запитав тихо. – Лишимо тобі заміну. Поїдеш з нами. Одіспишся в спокої. Поп'єш з братчиками варенухи.

Сироватка зломив суху стеблину лисохвосту, прочистив цибух люльки, що пригасла. Великим пальцем правої руки якось кумедно, сторчма, дотоптав її тютюном. Пучки в нього були чисті й навіть не вельми засмалені. Добув огниво, кресонув раз, кресонув удруге.

– Ні, отамане, – одказав, коли сизенький димок заструменів. – Добуду до зими. А тоді приїду. – Помовчав якусь хвилю, спостерігаючи, як під подихом вітру то заплющується, то розплющується червоне око на кінчику трута – давав нагоріти, всунув його в бузинову трубочку. – Лавріна кортить побачити. Як він там, не зледащів?

За цим запитанням стояло інше: чого Лаврін не приїхав? Оскаргу ж Сироватка приховав так глибоко, що навіть Сірко не вловив її й через те не став розказувати, що Лаврін два тижні перед Великодніми святами прокачався в простуднім жару, а це вже очутився, але в дорогу йому ще зась.

– Справний козак, – мовив. – Але джурою не хоче. До куреня проситься. Воля а чи сваволя груди йому розпирає. Кров грає. А може, й сам не знає, чого хоче. Либонь, і краще, що до шаблі тягнеться. Холуїв у нас і так багато.

– Сливе, – одказав Сироватка. Хоч сам подумав: що може бути кращого за службу джури. Шана. Не клопітно. А оженившись, став би якимось урядником.

Тепер обоє думали про Лавріна. Про Сироватчиного сина. Щоправда, на Січі ніхто не знає, що Лаврін Перехрест не сестринець Мокію Сироватці, а син. Навіть сам Лаврін не ві-

дає того, може, через те й не лине душею до батька. Хоч Мокій вигодував його, з тим забрав до себе на Січ, чому Лаврін був вельми радий.

Отаман майже ревниво поглянув на Мокія. Бо хлопець міцно прикипів йому до серця. Й оддав його в школу, й узяв у джури, вчив воєнної науки – щось було в ньому таке, що вертало Сірка споминами до рідної Мерефи, до тих днів, коли сам був щасливим батьком і доля, здавалося, мчала попереду баскими кіньми.

Він ніколи нічого не розказував про ті дні, мабуть, через те, що по них густо проступала в спомини кров. Обидва отаманові сини – Петро й Роман – погинули за Україну. Петро наклав головою за річкою Тором, поблизу трьох зелених байраків, а Роман, постріляний і порубаний, помер у Мерефі під Харковом на руках у своєї матері Сірчихи. На Різдво курінний кухар ставить перед кошовим три миски куті, а отаман наливає три чарки. Одну випиває сам, а дві інші разом з кутею виносить надвір. І, може, через те такий дужий в отамана удар – не одна, а три руки опускають на ворожу голову шаблю, може, через те таким непримиренним вогнем горять його очі – не одна, а три ненависті скипілися в серці.

Лаврін для Сірка – й смутне нагадування, й розрада водночас. І для Сироватки – також. Отож і йшли балачкою до нього не навпрошки, а манівцями. Тут щось було не договорено. Але й договорювати нібито було нічого. Кошовий взяв собі хлопця в послуги й на виучку. Сироватка мав бути вдяч-

ний йому за те. Він і був йому вдячний. Коли ж отаман зне-нацька запитав у нього про Лавріна, відчув, що в серці во-рухнулося щось, неначе ревності. Й навіть дужче за ревності. Ніби аж злість. Бо ж хіба міг він, Мокій Сироватка, порівня-тися в Лаврінових очах з кошовим! Гарячим крайком мислі почував, що од того наближення сина до найзначнішого ко-зака Січі поменшав сам. Мовби вивів хлопця до когось на гору, а сам лишився під горою, та ще й у виямі. А що, як вони там, на горі, дивлячись униз, обсміють його?! Ні, того не могло бути. Хоча б через те, що ані кошовий, ані Лаврін не знають, ким насправді доводиться Лаврінові Сироватка. Просто вони забули про нього. Од такої розради йому теж не повеселішало. Але тут уже поверталось щось на самого себе, на власну недолугість і малість.

Він і справді лише недавно почав думати про Лавріна якось інакше, прикро наблизившись до нього серцем, і, мо-же, саме від оцієї самотності. Скільки разів був на краю за-гибелі – замерзав, помирав з голоду, а то був загруз у болоті й ледве видряпався, – і затим, пролетівши душею по само-му краю чорного пруга й ледве не сягнувши на той, другий, чорний бік, почав спогадувати Лавріна частіше й частіше і думати, що не згине безслідно, що продовжиться в отому красивому і речному парубкові: один доторк мислі до нього поймав особливою соромливою радістю. Мовби що йому від того? Далебі, ні. Тямковитий і шпетний козак – його кров – житиме й далі на Січі і зорітиме в степ, а потім передасть її в

спадок своїм дітям. Оскільки Лаврін – син, то чимось удався в нього, Мокія. І всі оті Лаврінові чесноти – його, Мокієві, а не Сіркові.

Й він запишався в думці й погордливо кинув на отамана косяка.

А Сіркові і в голову не клалося, що цей ось нетяга в драній кожушині на сухих ребрах скрадається ревнивою мислю до нього, кошового, стає з ним на одній кладці на переваги-ваги. Може, якби знав, інакше подивився б на Сироватку й на Лавріна й надалі все склалося б по-іншому, але нині обоє думали нарізно, тому Сироватка, зловивши на собі довший, ніж би то хотів, погляд Сірка і витлумачивши його по-своєму, поспішив перевести розмову на інше:

– Рано цього року зламали гарби татари.

– Ще не зламали, – замислено відказав Сірко. – Це були акинджі¹ з берегових татар. Йшли на Тавинську переправу. Розвідують. Хочуть збити нас з пантелику. А ворохобляться всі орди. Крута заварюється соломаха. Либонь, з Адріанополя її солять.

– Не походом вони йшли. Тому й не сподівався... – мовив Сироватка. Але це не було виправдання. Скорше досада. – Більше не пропущу. А ще б треба заслати когось на Великий Каїр. Якщо становисько там...

Сірко пильно подивився на Сироватку, але не сказав нічого.

¹ Акинджі – нападники, нерегулярні летючі татарські загони (*тур.*).

Над могилою гули чисті вітри, а в небі дзвінко кричали журавлі, тягли невидимі струни од турецьких берегів у безконечні простори українського степу. На тих струнах грала весна. А разом з нею прокидалася й грала для козаків тривога. Вона бриніла в грудях од давніх-давен, і казати далі не було чого. Обоє знали все й так. Мовчали. Внизу, над сутінною балкою, залягла імла.

Серце наливалося важкою силою. Сіркова долоня несамохіть стислася в кулак.

На могилу зійшов довгошийй молодий козак у туго підпезаному ремінним чересом кунтуші, гостроокий і чи надто впевнений у собі, чи безпечний. Шапка стриміла на ньому, як бовдур, з-під неї виглядали великі, по-дитячому відстовбурчені вуха. Це був городовий козак, приїхав на Січ з гетьманським обозом та й напросився в степ. Сірко взяв його з собою. Нехай подивиться на тирси, де літає воля і де витає відвага, нехай уміє душу в чистих степових вітрах.

Козак приклав руку до чола, зорив у далечінь.

Наступав вечір, небо на овиді облягли тугі сірі хмари, косі промені сонця пронизали їх і погасли. Степ одмінився. Він потьмянів, спохмурнів, збляк. Тюльпанів зовсім не було видно – чи вони постуляли пелюстки, чи накрили їх типчак і ковила? О цій порі панували в степу тільки вони. Вицвілі, витіпані на дощах і вітрах до сивої білості, до майже безбарвності, ковила й типчак текли, як спінена вода, навівали журбу. Оця їхня білість, жива од вітру й водночас мертва, надавала

степові якоїсь саванної урочистості. Од неї віяло пустелею, самотністю, що хапала за серце. За старе серце! А молоде, ще не встрілене смутком, скрушною думкою, летіло понад степом, з нього рвалися звитяга, яса, воно прагло волі та слави, кохання, яким його нагородять за славу; під кунтушем грали тугі м'язи, і подих у козака був глибокий та чистий, наче повів степового вітру.

Козак зорив у козацький бік, туди, де далеко на обрії в небі вихрило гайвороння.

– Вовки або рисі загризли оленя, – сказав Сироватка.

Сірко підвівся з каменя. Дуже поклав молодому козакові руку на плече, повернув його лицем у протилежний бік.

– Туди дивися. – Помовчав і сказав тихо, мовби самому собі: – Святе це місце – чати. Найсвятіше на всій Україні. Стій, хлопче! Нехай наллється відвага в твою душу!

– А в мене її доста, – безпечно відповів козак.

Розділ другий

I

Місяць горів, як начищений до блиску круглий щит. Він плив над зубцями гір, холодний, хижий, і хоч Магомет не бачив його, одначе знав, що він саме такий – холодний і хижий. Султан бачив три інших місяці, вони сяяли над його головою, вловлені сріблом великих, підвішених до стелі куль, які ледь-ледь оберталися то в один, то в інший бік, і холодне мертвотне сяйво, здавалося, текло по опочивальні. Для всіх смертних давно настала ніч, не міг заснути тільки падишах османів.

Завтра султан накаже викинути геть усі три місяці. Або перенесе опочивальню в інше місце. Так, накаже перенести опочивальню в західне крило палацу. Бо сон відлякує не тільки місячне сяйво – від нього захищає парчева завіска, – а й крик. Тонкий, розпачливий крик того гяура, якого вчора нахромали на гаки біля малої тюрми.

Згадка про гяура вибила з султанових очей рештки сну. Він дивився на середню, найбільшу, кулю, на бліде кружало місяця на ній, і воно видавалося йому мерзенною пикою. Султана нараз опанував гнів, і він сів на постелі. Таке з ним трапляється повсякчас: спаленіє од одного слова, од крихіт-

ної думки, і вже йому немає стриму. Через це його бояться, цим подобається сам собі. Козак, навіть при допитуванні синім залізом, так і не сказав, для чого перевдягнувся купцем і де підкупив сторожу. Він гарно розмовляв по-вететському, навіть заморські купці прийняли його за свого. Нечуване зухвальство! Правовірні не пам'ятають, щоб кяфір переступив поріг Столиці Щастя інакше, як із колодкою на ший. Що ж привело його сюди? Пронюхали козаки про Магометові заміри чи самі замислили щось?

Султан тільки тепер зауважив, що міряє опочивальню навкіс од вікна до стіни. І так само навкіс гостро летіла його думка.

Дзигарі, які лічать час на Вежі Вічності, незабаром одмірюватимуть його не тільки щасливим мешканцем Порти, а й усім племенам і народам світу. Правовірні й неправовірні ходитимуть за стрілками його годинника, як ходили колись за тінню від стовпця, вкопаного у Вавілоні за наказом Іскандера Дворогого.²

Султан гаразд розумів, що накрутила пружинку дзигарів не його рука. Й не рука його батька. Накрутила її тоненька й тремтяча правиця великого візира Мехмеда Кепрюлю. Тепер це робить його син, Ахмед, нинішній великий візир. Звичайно, того не відає ніхто й не мусить відати. Навіть султан не знає достеменно, яким робом наповнилися золотими алтунами Сім Султанських Веж. Тим золотом вдалося залляти гор-

² Так турки називали Александра Македонського.

лянки розбійним і свавільним яничарам, які задушили його батька Ібрагіма, наwerbувати нові полки воїнів паші й субпаші, вдалося нагодувати голодні татарські орди й привести їх у покорі до султанових ніг. За це любив і ненавидів Кеprюлю. Маленький, сухенький чоловічок з гачкастим, схожим на скручений огірок, носом, великий візир – тонкий помислом і хитрий, як старий лис. Завжди сумирний і покірний його волі, справами крутить так, що вони ніби самі течуть річищем думки сина пророка, а насправді річищем його власної, візирової, думки. Султан бачить це злим оком розуму, одначе те око не настільки затуманене, аби дочасу загатити друге річище. Нехай пливуть по ньому золоті алтуни, нехай панує у державі спокій, нехай поки що пряде тоненьку ниточку свого життя Кеprюлю.

Вже кілька століть хилиться долу прапор пророка. Йому, Магомету IV, судилося своєю міцною рукою піднести його знову вгору. Вже повернені назад Лемнос і Тенедос. Вже надламани хребти Австрії та Венеції, вже кинутий в порох Ляхи-стан і король Михайло надсилає йому данину – двадцять дві тисячі золотих. Так сплачували за сонце невірні Чінгісу, так мусять платити довіку. Сполошилася Європа, гарячково кує мечі Московська держава. Він, Магомет, розуміє, що треба вдарити по ній першому, доки не зібралася на силі, скинути її із просторів світу.

У Магомета все готове до вселенського походу. Всі гороскопи, всі зізди пророкують йому перемогу. Прапор проро-

ка замайорить на заході й півночі, він донесе його аж до холодного моря.

Лишилося здолати одну перепону – промчати прудконогими кіньми Дике Поле й зруйнувати кубло чорних гяурів – козаків. Він не хоче зважати на застороги Кепрюлю: візир уміє збирати золото й не вміє завойовувати держави. Скільки гяурів нині вже орють турецьке поле й веслюють турецькі галери! Він ще побачить кяфіра кяфірів Івана Сірка з ланцюгом на шії.

В цю мить йому й справді захотілося побачити свого ворога. Татари називають його урус-шайтаном, повелителем джинів. Тоді, мабуть, він маленький і з ніг до голови заріс дикою шерстю.

Бр-р-р. Султана злихоманило.

Ні, звичайно, той кяфір не такий. Просто – невірний, як і інші, ще й, мабуть, хитрий та розумний, бо жодного разу не попався в поставлене татарами сильце. Його завойовувати треба інакше. Всі зорі неба віщують Магомету удачу. Так передбачили великі астрологи, так показали їхні таблиці.

У глибині душі щось йому підказувало, що він надто високо залітає, що ті перемоги ще не такі, аби заміритись на цілий світ, але ж так гарно про те думати, й червоний кінь удачі гарцює під ним, тож треба не напинати повіддя, а рушати вперед під стукіт сталевих копит!

Магомет підійшов до вікна. Перед ним, заколихане сном, лежало Едірне. Дивився в той бік, де Гербус зливається з

Тунією і Гардою і лине до Егейського моря. Отак і в його військо ввіллються татарські орди й затоплять береги невірних.

Самотньо і сумно повелителяві правовірних. Він не може, не має права наближати будь-кого до свого серця.

У холодному місячному сяйві, мов лисини циклопів, поблискували бані мечеті Селіма. Найкрасивішої і найбагатшої мечеті в світі. Селім – єдиний, хто пробудив Порту від сплячки, хто спробував піднести прапор пророка. Селім володарював у Едірне. Сюди переніс столицю Порту з розкішного, зажирілого Стамбула Магомет. Звідси завоює світ. По-грецьки місто називається Адріанополь. Султанові подобається ця назва, у ній вловлює якийсь потаємний смисл: адже колись Греція – це й був увесь світ! Скрізь по світу місто знане саме так.

Зненацька у загразоване вікно влетів дужий порив вітру, закрутив срібні кулі під стелею, й сотні блідих зайчиків застрибали по стінах. Тепер місячне сяйво, одбите кулями, чомусь здавалося йому гарячим. «Який непотріб оці кулі», – подумав султан. Здивувався, що раніше вони веселили його зір. Відколи вони висять тут? Невже їх почепили ще за Селіма?

А потім оцей крик. Звичайно, султан знав, що то кричав не гяур. Звідти, де той конає, не долетить і рев гармати. Він грався зі своєю уявою, розпалював її. Це волає з мінарета божевільний муедзин, скликає серед ночі на молитву право-

вірних. І ніхто не осмілиться зупинити його, бо то великий гріх. Сам аллах повелів йому кидати звідти серед ночі езан.³

«Зв'язати чи посадити його в кам'яницю, але тому опиратиметься муфті⁴. Можна розібрати мінарет. А потім збудувати інший, кращий. На славу Аллаху».

Султан почував, що вже не засне. Невідь-чому розболілася голова, здавалося, просто по мозку перекочуються гарячі жарини.

Може, подумав, біль пригасить прохолодне повітря з гір? Одягнув бухарський халат та взув підбиті лебединим пухом капці й пішов до дверей. Один за одним відчиняв залізні замки. Золото купує душі, залізо охороняє життя. Він не любив, коли двері незамкнені й біля них куняє сторожа. Сторожа завжди віддана: коли охороняє султанове життя й коли продає його. Ліпше, якщо вона стоятиме за зовнішніми дверима, а також на стінах і вежах довкола палацу. А тіней, примар султан не боїться.

Потираючи руками скроні, в які гупали важкі келепи, султан вийшов через вузькі ґратчасті двері на Золоту Галерею. Султан ще молодий – йому щойно виповнилося тридцять, однак відчуває в тілі ліниву млявість, утому. Вона на нього напливає хвилями. Султан то жадає діяння, боротьби – й тоді візири, паші, аги, заїми і всі інші вельможі бігають, як гончі пси, то знову відчуває у душі порожнечу, нехіть до справ,

³ *Езан* – заклик на молитву (*тур.*).

⁴ *Муфті* – первосвященик магометанського закону (*тур.*).

і тоді всі починають дрімати біля нього. Один з лікарів набрався нахабства натякнути, що все те у султана через надмірне вживання солодошів; того лікаря викинули у вікно, а султан почав готуватися до походу. Із Золотої Галереї сходили величезні, у Садок Задоволення. Ступив один крок і помітив унизу двірцевого охоронця – капуджі. Той спав, прихилившись спиною до обплетеної плющем мармурової колони. Магомет зупинився. Жар йому не згасав, і в скроні гупало, як і раніше. «Отак вони охороняють!» Пискнула десь у клітці канарка й затихла. Пискнула у серці падишаха злість.

Тихо ступаючи, пішов назад. За хвилю повернувся з кривою шаблею в руці й поквапливо зійшов униз. Йдучи, дивився на лезо, що відсвічувало синім вогнем. Це була дамаська криця, викувана й вигострена майже до жаскості, в неї було вкладено стільки сили, вміння й пристрасті, що вона спивала життя, ледве діткнувшись до плоті. Султан відчував її жаскість, його аж морозило од неї. Він зупинився, виставив уперед ліву ногу, повільно націлився оком.

Бризнули увсібіч місячні промені, охоронець без стогону повалився на траву. Він помер, так і не прокинувшись. Аллах послав Магометові несхибний удар, а йому легку смерть.

Широко розтуленим ротом султан ковтав п'янке нічне повітря із присмаком гіркуватого запаху лавра. Хвилями струменіло сяйво місяця, спливало по листі червоного юдиного дерева, по білих колонах, по одежі султана. Тиша стояла така, що її можна було націдити в келих. Тиша – над усім се-

ралем султана. За високою стіною, яка відокремлює сад чоловічої половини сералю від гаремних садів, кілька сотень красунь – жінок і наложниць – гойдають у сні своїми ніжними подихами небесні сфери. Всі вони марять його палким зором, від того султанові солодко й трохи млосно. Біль у султановій голові поволі вщухав. А десь під горлом зроджувався сміх. Уявив, як небавом звихряться всі – від балакунів-недидів до великого візира, як помиратимуть зі страху начальники охорони – бостанджібаші та капуджібаші... Ніхто з них не осмілиться підійти до його дверей, а він умісне не відчинить їх. Сміх, що булькав султанові в горлі, був їдкий, як отрута. Падишах і вранці не скаже їм нічого, нехай мудрують, як повідомити своєму повелителеві про загибель його охоронця на варті, хоч усі впізнають, чий це удар, і це кине їх у ще більший страх. Так має бути. Світом має правити страх. Султан знав це з власного досвіду. Коли сурмонив тонкі дугасті брови, завмирало все. Від нього завжди повівало небезпекою, страх розходився колами, й кожне наступне коло було ширше за попереднє, охоплювало все більше й більше людей і нарешті заплескувало всю державу. Магомет тільки стежив, щоб ці кола не вщухали. Сьогоднішній несхибний удар – ще одне збурення, яке не так швидко вляжеться. Ще раз уявив перелякані обличчя охоронців і скривив у посмішці губи. Ця посмішка була злостива подвійно. Йому самому давно відкрилося, що він боягуз, то тільки поети у своїх віршах наділили його лев'ячим серцем. Як і кожен тиран, був підозріли-

вий до божевілля, боявся всіх і не довіряв нікому. Вряди-годи виїжджав за межі палацу, а коли й виїжджав, то тільки в залізному кільці охорони. Стинаючи охоронця, падишах, окрім усього, намагався впевнити себе, що він хоробрий. І все ж так і не міг перерубати чорної ниточки, яка бриніла в глибині серця і вперто свідчила, що це нічого не варто, що він не зможе повторити жодного вчинку Іскандера, до якого прирівнював себе подумки і про що невідь-звідки довідалися поети й часто ставили його поряд з ним. Іскандер сто разів був поранений, і кожна з його ран, навіть перша, могла стати й останньою! Але як зважитись на першу?! Отож єдиною втіхою султанові лишався страх, страх його підданців.

Ліворуч щось зашелестіло, султан подивився туди й побачив три тіні від трьох кипарисів, що росли в кінці двори-ка. Йому здалося, тіні повзуть до його ніг. Шелестів у вітті чинари вітер, султанові чомусь стало моторошно. Поволі пішов сходами на галерею. «Цього літа гяури-козаки мусять бути знищені, – одітнув мислю, немов шаблею, всі інші думки. – Завтра накажу розбити на майдані намет і поставити біля нього бунчук великого походу». Цим походом сподівався піднести прапор пророка над усіма землями, утвердити в пам'яті правовірних своє ім'я й упевнитися в собі як мужеві і воїнові. Він боявся цього походу й жадав його.

II

Король польський Михайло Корибут-Вишневецький, син відступника од православ'я Ієремії Вишневецького, помирав. Він не знав, що помирає. Що повний місяць, який нахромився на гострий готичний шпиль за Чорною Кам'яницею, бачить востаннє й чашка кави, яку щойно випив, — остання. В неї було всипано отруту. Зараз він думав, що його лихоманить од застуди.

Король їхав у Хотин до війська, зупинився у Львові, а що заснути не міг, наказав серед ночі принести каву з ромом. Його життєве коло завершилося на тридцять третьому році. Шляхта більше не вірила в його освічене глупство. В усі ті реляції, комісії, договори, якими сподівався повернути собі Україну. А з нею власні п'ятдесят шість міст, тридцять дев'ять тисяч шістсот десять посполитих у них. Шляхта ніколи не змириться зі втратою земель на лівому березі Дніпра. І він розуміє це: його власне серце не хоче з тим миритися. То його землі, його посполиті.

А глибинами думки осягає, що та непримиренність, та запеклість може стати для Польщі фатальною. Ті землі неначе сакви на плечах людини, яка повисла над прірвою. Брийонувати ножем — та й вилізти нагору! А тільки ж у саквах половина всього статку. Робив спроби донести цю думку до буйних і гордих голів. Горді голови одверталися од нього. Шляхта

знову поклала надії на шаблю, на міцну руку і полководницький хист гетьмана Собеського.

Михайлу відомо те. Але їхні сподівання викликають у нього гіркий посміх. Як вони можуть повернути землі на правому березі Дніпра, не кажучи вже про лівий, коли самі платять данину турецькому султанові! Їм ні за що найняти ландскнехтів, нічим платити власному війську.

«А чи не краще: раз віддати ту данину козакам, щоб позбутися її назавше, – шпортає раптом думка втомлений мозок короля. Вона приходить зненацька, і він аж підводиться з фотеля. Почуває тяжкість у тілі, якийсь млоїстий холодок під серцем, але не зважає на те, гарячково розкручує думку далі. – Нехай куплять зброю і провіант. Спорудять чайки... Проголосять гетьманом Сірка. Тільки козаки можуть зупинити занесений над Європою ятаган. А тоді знову зіштовхне лобами Дорошенка, Самойловича, Ханенка, Сірка чи ще там кого».

Від тієї думки королю ніби аж попустило під серцем. Стільки мучився, стільки струїв мозку в безсонні, а рятунок отак близько й такий несподівано простий. Звичайно, ця думка прийшла не зненацька, вона ходила довкруг, як старець на морозі довкола хати, проте він не зважувався її впускати. І ось – впустив. Негайно ж спорядити цю мисль у путь, нехай летить на далеку, забродну й немилу королевому серцю Січ. До людини, яка багато чим зобов'язана йому й через те мусить бути до його листа особливо зичлива.

Корибут-Вишневецький наказав покликати писаря. І коли той, приховуючи невдоволення, запозіханий, щосили витріщаючи очі, аби прогнати дрімоту, вмочив у каламар перо, король почав диктувати, спершись на лутку вікна: «Вельможний, щиро коханий нами отамане кошовий славного лицарства запорозького січового Іване Дмитровичу Сірку...» І враз схитнувся, вхопився обома руками за місячний промінь – сповз, тримаючись стіни, униз.

Місяць одірвався од шпиля, колесом покотився по Замковій горі.

III

Місяць плив поміж рваним кущів'ям хмар, як лис ріденьким підліском. То пірнав за білі кучугури, то виринав знову, здавалося, він скрадається до величезного чорного замку, що стримить на кручі над Сеймом. У крайньому горішньому вікні замку горів одинокий вогник. Рівно цідив у пільму червонясте світло; здавалося, його просто забули погасити. Та враз він стріпнув крилом і вирушив у мандри – крайнє вікно провалилося в ніч, натомість по черзі засвічувались сусідні й теж заплющувались – аж поки зник зовсім.

Гетьман Іван Самойлович зайшов до скарбівниці й зачинив за собою двері. Він не знав, чого йде туди... Хоч давно впевнив себе, буцім у цій залі відпочиває душею. Для гетьмана все, що зібране отут, більше, ніж просто скарб. Воно мовби втаювало якусь силу, означало якусь тривкість, владу над світом, над людьми і навіть... над самим собою. Воно мовби продовжувало його виднокола кудись далі, хоча куди – невідомо. Тільки тут, в оцій скарбівниці, він і відчував посправжньому свою силу і міць. І знову не лише через те, що оцього всього не має ніхто в краї, а тому, що із цим багатством владарював над світом і сягав кудись далеко-далеко. Звичайно, він не був сліпцем і розумів: усе це – теж прах, ляже він на смертному одрі, воно не порятує, за нього не купиш і миті життя, всипані самоцвітами шаблі лишаться по

ньому, і їх з'їсть іржа, кунтуші зотліють. Але ж зотліють не скоро. І потім – якась частка, незрима частка його самого перейде в цих скарбах дітям, онукам. Частка батькової, дідової сили, влади, мудрості...

Кожна річ, навіть найдрібніша мала в цій залі своє місце, свій куточок. Він то збирав думкою все – й тоді, здавалося, прилучався до чогось таємничого, що має безмірну силу, – то знову мляво розвішував по стінах, розкладав по скриньках і лавах. Розвішував шаблі – в золоті, бірюзі, діамантах, їх би вистачило на комонний полк, – викладав рядками пістолі, сидла, срібло, люльки, соболі – все, що зібрав протягом життя – купляв, вимінював, для того, власне, жив. Коли несподівано впала до рук гетьманська булава, добро попливло плавом. Булава притягувала коштовності, як магніт цвяхи. «До гетьмана без сукна не йди». Ці слова виловили його потаємні служники й принесли як доказ чистоти крамоли. Але він не наказав карати за них. Він знав, що знищити слова важче, ніж оці ось коштовності. Та й для чого забороняти ті слова, коли з них народяться нові коштовності.

Самойлович узяв з полиці важку чару, повернув карбуванням до світла. Хоч той напис знав і так, не читаючи: «Не збирайте собі скарбів на землі, де міль і ржа їсть і де злодії підкопуються і крадуть». Він би, може, й повірив цим словам, коли б вони були викарбувані не на золоті. Мабуть, золотар був або великий фарисей, або великий дотепник. І все ж незбагненна таємнича сила щоразу вела його до цієї за-

ли, змушувала серце поїматись страхом і читати зі святого письма далі: «Збирайте собі скарби на небі, де ні міль, ні ржа не їсть і де злодії не підкопуються й не крадуть. Бо де скарб ваш, там буде й серце ваше».

Ні, він не опирався Божим словам, од самої думки про таке холод обвівав душу, – але ж чому майстер вирізьбив їх на золоті? І що хотів сказати: там, на небі, і він, і гетьман, для якого різьбив чару, матимуть однаково? Майстер помер торік, він уже на небі. Й, може, п'є з ще коштовнішої чари? То хіба тут, на землі, він, гетьман, не мусив мати чари ліпшої, ніж простий золотар?

Він і далі опирався злому заміру майстра. Для чого злодіям красти, коли матимуть однаково з ним? Й не їсть іржа золота, вона їсть залізо, а залізо – то бідність.

Мабуть, це таки були трохи грішні думки, але гетьман любив ширмувати словами сам із собою. Це – не до кінця страшно: в небезпечний момент завжди можна вкласти шаблю до піхов. Можна щиро помолитися й заспокоїти душу.

Проте в житті гетьман такого ширмування не любив. Волів стояти певно. Не любив сліпого ризику, не виваженого до кінця рішення, не убезпеченої з усіх боків справи. Мабуть, тому і досягнув найвищої влади та великого статку. За такі скарби можна купити будь-чию прихильність та ласку. З іншого боку – зичливість часто приходить укупі з новими скарбами. Ось цей золотий корабель з людськими парсунами, вітрилами, щоглами й гарматами – останній безгро-

шовий набуток. Легкий, граційний – справжній мистецький шедевр. Золото, срібло, слонова кістка... Подарунок боярина, князя Ромодановського. Гетьман на мить задумався. Корабель приплив до нього в скрутний час. Мовби провіщав своєму новому господарю небезпечну плавбу. Тож треба бути обачним – плисти повільно й обережно, і тільки по тихих водах. Нехай дурні рвуться через пороги. Самойлович причинив різьблені дверцята шафки, дістав звідти зелену полив'яну карафу й налив з неї у чару з карбуванням червоного сурозького вина. Одпив кілька ковтків. Вино було густе й терпке, золото холодило вуста. Гетьман – не п'яниця, але любить випити на самоті. Любить усамітнитися й поміркувати або й просто посидіти, приплющивши очі, зігріваючи кволою думкою власне серце. Не любить людського тлуму, галасу, гучних музик, взагалі не любить юрмиськ і крутежу. Його вважають похмурою людиною. Мабуть, так воно і є, однак він уміє, коли потрібно, й здмухнути з власного чола ту похмурість та приохотити інших до веселощів. Якби не вмів, то не стояв би у цій залі. Й не пив би терпкого червоного вина. П'ючи його, в такий спосіб заперечує мудрість, написану золотарем на чарі. Ніби змагається з ним і з усіма тими – тисячами, а може, й мільйонами, які застерігали інших, бо самі не могли того доп'ясти. Що ж, у цю мить душа його – тут, однак її вистачає і на ціле гетьманство. А покличе Всевишній до себе – складе йому звіт за всі діяння, ніколи й нічого не приховував од нього і все, що робить, – з думою про нього.

Націдив ще трохи вина й сховав карафку. З чарою в руках ступив ще кілька кроків.

На полиці, вишикувані рядками, стояли дзигарі. Всі – хи-мерні та мудраційні. Попереду – найкоштовніші, подаровані великими державцями. Дзигар з вовком, у вовка в зубах вівця, турок стріляє у вовка стільки разів, скільки зараз годин, – дарунок султана; куля з ланцюгом, що рухається, коли молот вибиває об неї години, – дарунок польського короля; сторожова вежа, на якій щогодини з'являється новий стрілець, – від московського царя. Гетьман тупо дивився на дзигарі, і коли зненацька на вежі поруч тих трьох, що вже стояли, появився четвертий стрілець – сахнувся, трохи не випустив п'яти-свічника. І аж скреготнув зубами. Вчора сам завів це мертве залізо, а сьогодні вже й забувся. А ще стрілець нагадав йому про недописаного листа до московського царя.

Непроста річ писати листи цареві.

Можна не доступити, можна переступити. Либонь, той лист з'їв і його сон. Два писарі пріли над аркушами, а лист так і лишився незакінчений. Він сам стомився від писання й від тяжких думок. Сьогодні його найбільший неспокій – Сірко. Чоловік свавільний, непримиренний, годі й думати про те, щоб схилити його на свій бік, він читає твої думки й забігає наперед твоїм замірам. А отже, гетьман не знає, як упевнити царя, що Сірка треба знову відправити туди, звідки привозять соболині хутра. Що він небезпечний цареві так само, як і йому, гетьману.

«...враг той давній Сірко о сирній неділі прислав до нас писаря військового з товаришами, – подумки перечитував листа, – вимагав від нас нібито запасів, ордою стращав, а насправді вивідував, де війська стоять і яка їхня поведенція. А писар сам сказав по своїй совісті, що той-таки Сірко Москві служити не збирається».

Гетьман подумав, що Сірко й справді давній його ворог. Надто круто сходились і розходились у житті їхні дороги. Аж поки не схрестилися тут, у Батурині, мов дві шаблі. Самойлович пам'ятав, як ішов він з образом Спасителя до аналоя, біля якого лежала гетьманська булава, – скінчилося гетьманство Многогрішного, – а чорні горлянки ревіли, аж темріло в очах: «Сірка! Волиємо Сірка гетьманом!» Ще Самойлович пам'ятав, як тремтіла лівиця переяславського полковника Дмитрашка (права була порубана, покоїлася на перев'язі), коли підтримував його. І як зімкнувся козачий стрій, як вони з Дмитрашком повернули назад. А потім утікали в Козачу Долину. Січові харцизяки вимагали скликати чорну раду, на яку запросити запорожців і всіх городових козаків. Либонь, ще не вивіявся їм з пам'яті запах старшинської крові, пролитої на Чорній раді в Ніжині. Але зась. То була остання свавільна самовільна рада. Старшина стала на тому: на нові вибори простих козаків не пускати, а обрати гетьмана «тихими голосами». Боярин Ромодановський тихо та мирно справив вибори. Порядку пильнували стрільці стольника Григорія Неелова, простих козаків туди не пустили. З Черні-

гова привезли архієпископа Лазара Барановича, і ті ж Дмитрашко та київський полковник Солонина поставили Самойловича на стіл. Й саме тоді, коли гетьмана покривали бунчуком, на майдан з-за низенької церквиці в'їхав запряжений парокінь віз. На ньому лежав зв'язаний Сірко. Полковник Жученко, який за велінням Самойловича та старшини заманив його в хитро сплетене самим же Самойловичем силце, з нерозумної голови приволік кошового просто сюди. Либонь, то була чиста випадковість, що віз вкотився на майдан саме тоді, коли бунчук опустився на непокриту Самойловичеву голову, а може, Жученко хотів догодити майбутньому гетьману, підкреслити важливість моменту, одкарбувати вознесіння одного й падіння другого, кидав йому під ноги в найурочисту мить найбільшого суперника – чатував десь поблизу й рушив під звуки литаврів. Не на кожного дурня знайдеш раду!

Згори, зі столу, Самойлович бачив розпластане на блискучій вівсяній соломі кремезне тіло, й припорошене пилюкою сіре обличчя, і спрямований униз, у щілину, куди зависала й падала на дорогу солома, погляд. Втямивши з розгніваних облич генеральної старшини, що випхався у невідповідний час, Жученко заволав до візника, але той нічого не зрозумів, і віз проїхав попід прихиленим униз бунчуком між аналоєм і застеленим килимом столом, на якому стояв Самойлович. В цю мить Сірко підвів голову, погляди їхні схрестилися. На гетьмана невідпорно цілили дві чорні цівки, Са-

мойловичу здавалося, що зараз він почує сухий поклац і з цівок виплесне вогонь. Поклацу він не почув, проте розімкнулися спечені вуста кошового і видихнули з хрипом і кривою піною: «Клянуся Богородицею, ми ще зустрінемося з тобою, поповичу».

Самойлович і зараз пам'ятав той погляд і ті слова.

Коли віз проїхав, він подумав, що ота пилюка з-під копит і коліс притрушує його слід назавжди. Може, вони й зустрінуться, але вже там... – за межею. Ворохобного кошового повезли туди, звідки не вертаються, – в Сибір. Але не минуло й року, як він повернувся. Про те пильно просили царя запорожці, а також польський король, погромлений турками під Кам'янцем-Подільським та Львовом. Він страхав царя басурманами, віщував погром і московським військам, єдиною панацеєю од усіх лих вважав повернення на кіш Сірка. Цар повернув Сірка з Сибіру. А тепер той заварює на Січі пиво, яке сьорбати доведеться й цареві, котрий з чиеїсь нерозумної намови, а може, з власних недомислів хоче помирити їх. Як повідав писар коша, навіть про ту царську милість Сірко казав таке: «А що з Сибіру мене вчинили на волю, то було нас кілька чоловік, що ми вже домислилися, як і самим звідти вийти».

Про все це гетьман пише цареві в листі. Про бунтівників, які скупилися довкола Сірка. Про непослух селян, які не хочуть платити чинш і сичать Сірковим іменем. Він, гетьман, був змушений перейняти всі дороги на Січ, поставити скрізь

залоги, аби не допустити до Сірка обозів з хлібом та огнистою зброєю. Його можна взяти тільки змором. Мислив отако широко, державно й не міг одкараскатись од думки, що закипає злістю не через листи Сіркові непоштиві й навіть не через те, що той перевищує його славою та звитягою, а що буцім йому нічого не треба, буцім совість його не тьмяніє, а слава не іржавіє. Чому ж не кажуть так про нього, гетьмана, чому навіть генеральна старшина, піднімаючи за нього чари, мимрить щось лише про розум, розважливість, статечність?

Гетьман уже давно не дивився на золоту гармату, яку тримав у лівій руці. Його невисоке чоло покреслили глибокі зморшки, голова похилилася, невеликі густі вуса обвисли. Гриз важку думу, як вовкулака кістку. Танув на свічках лій, скапини збігали по рум'яних щоках херувимів на підсвічнику й падали просто на підлогу, але він не помічав того. Незрушно завмерла на стіні короткотулуба хистка тінь з непропорційно малою, остролицьою головою. Гетьман справді мав невеличку голову, загострене лице й невеликі вуха, але статури був не щупавої.

І враз тінь схитнулася – гетьману так і здалося: спочатку схитнулася тінь, а вже за нею він. Великими витрішкувати очима обвів залу. Ніби вперше бачив її. А може, справді вперше побачив її у великій суєтній круговерті. Для чого збирав оце все? Хто ним скористається? Ще жодному з гетьманів не вдалося запомогтись добром, зібраним своїми руками. Прахом пішли набутки Виговського і Брюховецько-

го (вже й самі обернулися в прах, а знав же обох, пив за одним столом і навіть сьорбав куліш з одного казана), розгубив по чужих дорогах батькові набутки Хмельниченко, сині сніги замели слід за саньми, на яких повезено скарби Многогрішного. (Гай-гай, колись будь-яка смерть згнічувала молоде серце, наливала його страхом і смутком. А тепер вже й не страшно, і не вельми сумно. «Бо й сам минаю. Ні! Ще не минаю. Повладарюю. Інакше – навіщо все це...») Його власні скарби теж декому кісткою в горлі. Найперше – Сіркові. «Гетьмановим золотом можна встелити дорогу до раю». Встелити, либонь, можна. Але яка взувачка по ній ступатиме? Постоли чи сап'янці? Постоли, вони легші, побіжать швидше. (Й то не заспокоєння, що таке доля чинить з усіма). Людина живе, збирає річ до речі – ікони і кожухи, лави і столи, рушники й келихи, а тоді залишає все, і виявляється, що воно тривкіше за саму людину. А як вона раділа кожній дрібничці!

Зненацька йому тупо б'є в скроню думка: а таки ж все те, що надбав, що оглядав допіру, – прах. Думка проста і ясна, найпростіша істина ясна завжди. Завтра він помре, а все це залишиться. Кому? Розтягнуть за один день, і навіть вдячність не ворухнеться в жодному серці, а тільки злорадність і зверхність – вічна зверхність живого над мертвим.

Ні, ні, затоптує, забиває ту думку, як затоптують, забивають пожежу в лузі. Поки воно моє, всі під моїми чобітьми. І він теж.

Думка про Сірка не дає гетьманові спочинку.

Нинішній кошовий Січі вар'ює проти нього і проти ліво-бережців та правобережців, підмовляє козаків зійтися в Масловім Ставі й обрати вольними голосами одного гетьмана для обох берегів. Ординує супліки і йому, в яких закликає «вчинити так, як за Хмеля було».

Не доведи Боже ще раз до такого, як було за Хмеля. А Сірку те тільки й сниться.

Якби гетьманова воля, він би добрав способу змести ворохобного кошового зі своєї путі. Адже і тоді, першого разу, виманив з січового лігвиська. Сірко приїхав прямісінько в Жученків стан. Привіз полоненого мурзу Танмамета, якого городові козаки попросили у запорожців буцім для вивідної розмови, й опинився в колодках. Має гетьман у голові хитрого плану й зараз. Одначе в Москві не важаться на його гарячі клопотання. Він шле їх одне за одним, вказує на всі злі учинки кошового, проте розв'язати собі руки не може.

У цю мить гетьманові спливає на думку ще один підступ кошового. Богопротивний, лиховісний замір, учинений зовсім недавно. «Симеон... Царевич Симеон...» Гарячий зміїстий вогник прокотився в грудях. Стало жарко й хороше. Так хороше гетьманові не почувалося вже давно. Сірко сам ступає до ополонки, прорубаної власними руками. Треба тільки якомога переконливіше вказати цареві на те. Тепер його ворог вже не одкрутиться. А напише він ось що... Гетьманова рука карбувала в повітрі слова, що аж перепліскувало з ке-

лиха червоне, наче кров, вино. Потерпаючи, аби не розгубити гарно укладені слова, притьма кинувся із зали, поминув два довгі покої і впав на стілець.

Перо порскало чорнилом, хрускотіло, він гнав його по паперу, лишаючи позаду широкі чорно-коричневі плями й частокіл поламаних, похилених праворуч літер. Завтра писарі розберуть їх і змайструють рівний високий палісад, з-за якого Сіркові вже не вибратися зроду-віку.

Розмірковуючи над щойно написаним, накинув наопаш криту малиновим плисом шубу з горлового лисячого хутра, підвівся, підійшов до вікна, яке виходило в двір. Залитий неживим місячним саявом березовий гай унизу мрів, як сонмище мерців, що прийшли на покуту. Здавалося, то зачаїлися одна при одній білі душі, благають, вимолюють у когось прощення. Чи не в нього?

«Я сам грішний», – подумав, щиро перехрестився й вернувся до столу. Голосно прокашлявся. За стіною куняли різного ґтибу писарі канцелярії. Кілька їх завше мав під рукою. Записували його думки, виконували веління, а ранком розказували всім, що гетьман не спить і вночі, клопочеться за свій люд, за свій край. Писарям Самойлович платить щедро.

IV

Місяць заглянув у вправлені в олово шибки вікна, освітив шмат білої стіни з маленьким, повішеним упоперек килимком, ікону Божої Матері з немовлям, що, здавалося, тягнулося ручкою до шаблі, почепленої на килимку, низеньку лавицю, на якій, звисивши до підлоги праву руку, на лівому боці спав отаман. Проміння заструменіло йому між шорстких вусів, залоскотало міцно сплющені повіки, й вони здригнулися, ледь-ледь стріпнувши віями. Сірко провів по щоці рукою, немов оддирав од неї невидиму павутину, зітхнув і повернувся обличчям до стіни. Він і далі спав міцним, спокійним сном. І снівся йому степ, запінений ковилою, підпалений червоними тюльпанами, і висока могила, а на тій могилі двоє козаків – один молодий, а другий вже літній, у лихій одежині, але при доброму риштунку. Молодий – то Лаврін, а літній – хтозна, бо зорив у степ, приклавши руку дашком до чола, ніби ховав од нього свій вид. Сірко вгадував і не вгадував того козака, від чого було трохи досадно. Козак стояв міцно, пильнуючи своєї справи.

Розділ третій

I

Отаман гуляв. Гуляв, як останній нетяга. Хіба що ширшим колом ходили в шинку козаки, густіше подзвонювали срібні таляри та мідні чехи й корчмар подавав чистішу горілку. Отаман не валявся під лавою, не пропивав чину, але гуляв бучно. Ходуном ходив просторий шинок над водою – в круглі, наче гарматні жерла, шибки було видно Чортомлицьке Дніприще з сухими й жовтими, як бронза, торішніми очеретами по той бік, сумовитими вербами, що спадали за брунькованим віттям у високу весняну воду, й карякувати-ми, ще сонними дубами.

Ходуном ходили широкі грубі липові лави, й дубові столи, й шинквас з шинкарем та двома челядниками. Гуляли червонохвості півні на куманцях та горнятах, гуляла піч і всі п'ятнадцятеро козаків, що зійшлися вшанувати отамана. Їх би прийшло й більше, та корчмар примкнув двері.

Шинок – великий, світлий і хоч не найкращого стибу, але чистий: добре вимиті мостини, вишкрябаний до білого ножем стіл, пофарбований у зелене шинквас, картини на дверях – на одній козак рубається з трьома турками, на другій – самотній козак у степу, ще й підпис під картиною: «Ніхто за

ним не заплаче», а на дерев'яних тибликах біля входу гарно вишиті рушники, на них також козаки і ще пави, хатки й дерева та нехитрі слова: «Личко витирай, здоровий бувай».

Кошовий стояв посеред шинку з бандурою в руках, бив одразу по всіх струнах, притупував ногою, а довкола ходив околясом козак Кайдан, та так, що тільки миготіли білі заковти на чоботях й звивалися за плечима, як змії, довгі рукава жупанини. Важкий і неповороткий, з густою куделею волосся довкола круглого виду, Кайдан у танці й бою швидкий, як вивірка, й палахкий, як порох. Отаман і сам почувався легким та пружним (плоті не потурав – жменя сухарів, кілька ложок кулеші, суха тараня, тверда постіль – всі його розкоші), й мовби полегшало все: шинок, верби над Чортомликом, коні на картинах, бандура в руках. Сіркові видавалося, мовби його самого підносило щось, підхоплювало високою хвилею й крутило, гойдало, мчало. І в грудях теж зводилася висока тепла хвиля, й все було легким і гарним. А по краю цієї хмільної хвилі, достеменно по краю грозової хмари, щось ходило, щось черкало крилом, він не пускав його в тучу, але не міг прогнати зовсім. Воно не розбивало його веселої відчайдушності, проте й не губилося, він не міг забути його зовсім. Так над кущем шипшини, під яким сидить боривітер, ширяє ластівка. Боривітер зорить за чимось своїм, але він пам'ятає про ластівку, чує її незатемненими чуттями, знає, що вона ось зараз вилетить і шугоне на нього, черкне сивих крил, а може, й ударить, але те йому не страшно, хоча

неприємне. А може, трохи й не так, бо від того, що чатувало на нього, Сірко сховався майже відверто, втік у буйний хміль, знав, кого дратує і чий накликає гнів. Знав, що той гнів стоїть за порогом, чатує на нього, що він так не одбудеться, але волів, аби все те зачекало. Дарма, нехай скипається більший гнів, нехай потім змага буде ще важча – йому треба виграти час. Йому зараз гуляється, йому зараз весело. Проте й не міг того зовсім виштовхнути з пам'яті. Воно трималося міцно, засвічувалося, як блискавиця по краю хмари, й не випадало з голови. Навіть не заважало гуляти. Він брав його на кпин, прискав на нього міцною оковитою, що аж схоплювалися червоні відчайдушні сплески, – веселився до знемоги, рвав невидимі пута, вже не počував їх зовсім, а тільки – вогонь у грудях, легкість у тілі, веселість у думках. Він обертася, й шинок обертася з ним, і не од хмелю, впоїти його було достобіса важко, а все од тої ж веселої відчайності. Так йому хотілося. Так йому малося. Він більше прикидався п'яним. Чи хотів бути п'янішим, ніж був насправді. Й навмисне послаблював прикро настроєні віжки. Щоб несли, не спинялися гарячі зв'южені коні. Гарно було прикидатися. Хотілося прикидатися. Гарно все-таки жити на світі! Хоч і важко. Ох, як важко. Крутився світ, крутилися думки. Вертівся довкола нього веселий козак Кайдан, веселий, і дитинно щирий, і наївний, що його обдурити – наче табаки понюхати: видурить проноза гроші або виміняє свою стару шапку на нову Кайданову, ще й покепкує. Одначе покепкує тільки

той, хто цього козака вже знає; виглядом своїм Кайдан може налякати й самого дідька: велике, кругле, як діжа, обличчя, великий ніс, товсті губи, витрішкуваті очі, кудлаті брови, ще й чорні патли лізуть з-під шапки. Притупував обома ногами, кружляв довкола отамана. Випита на дурничку горілка зробила його легким і самовпевненим. Кошовий підморгував йому. Одначе те підморгування козаків до панібратства не наближало. Гострий суворий пруг у душі отамана залишався завжди, тримав їх на деякій відстані. Ніхто кошовому не закаже гуляти, ніхто не дорікне – не часто він навідує шинок, не часто тривожить струни старої, що висить у шинкаревому ванькирчику для нього, бандури. Це його день. Саме в цей день, за тиждень до Благовіщення, тридцять років тому (здається, тридцять, хіба вже тридцять?!), вперше приїхав на Січ. По тому якийсь час ще водив Вінницький полк, відтак, знову ж на Благовіщення, прийшов на запороги навіки. Тож коли йому й погуляти, як не в цей день!

... Довкола ходив околясом козак Кайдан, та так, що тільки миготіли білі закоти на чоботях й звивалися за плечима, як змії, довгі рукава жупанини.

Отаман гуляв. З тими ж таки козаками, з якими вперше заявився сюди. Троє – з рідної Мерефи, решта – з колишнього Вінницького полку. Сіркові було і важко, і легко водночас. В ньому вгадувалася велика сила, й легко було уявити його молодим і шаленим, безжурним і нестримним. Любив отаман життя, любить і понині, хоч в останні роки щось примеркло в його душі, найдужче ж любить січове товариство. І воно горнеться до нього завжди – ходить Сірко в отаманах чи простим козаком. Де найбільше юрмище, там і Сірко. І любить послухати гарного слова, вміє й сам сказати. При чарці й без чарки. Одначе нині зроняє те слово рідко. Сірко подумав, що, може, це останній раз, а далі станеться сподіване й він переступить незримий пруг, розпочне інше життя і вже не зможе отако бенкетувати, земля горітиме під його ногами і під ногами тих, хто стоятиме насупроти, і кожен день вибухатиме, як порохова бомба. Всунулись у шинок цигани з ведмедем – хтось таки одімкнув двері, – їм налили по пугареві пінної й витурили в шию, а ведмедеві, що огризався, заліпили квашеним кавуном у рило й линули під хвоста скаженої, було чути, як він ревів і качався в березі Чортomla, як намагалися вгамувати його цигани. Включувся до шин-

ку посол його величності короля Яна Собеського ротмістр Ян Завіша – високий шляхтич з видовженим лицем, тонкими бровами й вузьким, мовби оструганим з обох боків носом; півтора місяця сидить він у посольській хаті, добивається, щоб кошовий прийняв його бодай на малому крузі, а той зволікає; й вирішив пан посол погомоніти з отаманом хоч у таку неслухну годину й не у вельми зручному місці. Його в шию не витурювали, кошовий наказав посадовити королівського посла за стіл і подати чистий пугар. Блиснула отаманові в душі синя іскра.

– Гей, Ониську, – гукнув до корчмаря. – Горілки послу його величності. Аглицької. Вогнистої.

Шинкар приніс пляшку жовтої аглицької горілки, запечатану так міцно, що ні шинкар, ні жоден з козаків не могли добрати способу розкубрити її. Тоді Сірко поставив чотиригранну пляшку на край столу, вийняв із Завішиних піхов шаблю («Щоб не скаламутити, пане посол, своїми шаблями тобі горілки: на них кров поганська») – гарну, тонку сигізмундівку, й коротким, майже невловимим помахом одрубав шийку. Він таки не скаламутив горілки, одтяв шийку по самому її краю – хочеш, пане посол, пий з чари, хочеш – просто з пляшки.

– За здоров'я його королівської величності! – підняв чару Сірко, й обличчя його було серйозне, поважне, а очі в самісінській глибині розсміяні, веселі.

Далі срібло дзвеніло за здоров'я обох польських гетьманів

– коронного і польного, – за сейм, за королеву й королевичів, а що такі тости п'ють до дна, Ян Завіша небавом упився, водив посоловілими очима по корчмі, шкірився по-п'яному щиро й одуріло.

– Ти Іван, я Іван... – п'явками витягуючи тонкі синюшні губи, белькотів Завіша й тягнувся пугарем до Сіркової чари.

– Іван, та не пан, – посміхався Сірко, й ліва брова хмарою ходила по темному чолу, підморгував запорожцям.

І майнуло рожевим птахом: «Ти Іван, я Іван...» Три Івани зараз на Січі... Якби три Івани... Якби завжди були однокупні і поважали рівно один одного три Івани, добре було б жити в світі.

– Король казав: ти пив з ним чару дружби, – белькотів посол.

– Миру! Тоді він був ще коронним.

– Ще казав: ти мудрий, хитрий і тихий.

– Ні хитрим, ні тихим ніколи не був.

– Ага. Щось ти й тоді вчворив.

– Полковник Лисиця хотів перебити мені балачку з коронним, тобиш королем нинішнім, довелося скинути Лисицю з фотеля. А чару миру я готовий пити навіть з чортом, – підморгнув козакам.

Сірко дивився на п'яного Завішу, а краєм мислі, мов лезом гострої бритви, й далі щось одсовував. В душі йому знову закипав злостивий сміх: нехай ждуть, нехай гнівляться. Він не забув. Але він гулятиме. Наперекір долі, наперекір

всьому. Й те, й те спліталось до купи, але жодне не переважало. Й нікому, хоч би хто й знав, а може, й самому отаманові, не одгадати – веселився він чи тільки одсовував щось, утікав од чогось, сподівався на щось, чекав. Таки й сподівався, й чекав. І не абищичі. Воно було велике, більше за нього, за саму Січ і всі її нинішні звияги. Саме так закладається запорожець одразу на все – коня, риштунок, одежу. Проте тут закладався не він. Закладалася доля. Й не на те, що вони мають, а що матимуть. Заставщина була велика й програш теж. Він програв надію і щастя жити нею.

Сірко бив по струнах, і грубі, з пиляних навпіл плах стіни шинку струшував дужий похідний марш. Запорожці підстукували в лад підковами й ложками, приймали густий рокіт бандури за веселий зачин до пісні й ні гич більше, адже походом на Січі поки що не пахло, й тільки кошовий знав, що струни стогнуть не дарма. Він більше не звертав уваги на Завішу, той упився до решти, намагався й собі одтяти шаблею горлечко пляшки, засипав склом шинквас, але не зрубав жодної. Козаки реготали; вони знали, що таке не вдається нікому, а коли посол ледве не одтяв собі пальці, вклали йому до піхов сигізмундівку, взяли за руки та ноги й однесли до темного ванькирчика. Шинок на той час уже окутала темрява – сонце скотилося за пагорби, пахолки внесли два олійні каганці й поставили один над шинквасом, другий – на вправлену в стіну дощечку, й у шинку враз все змінилось. Іншими стали обличчя, одежа, сміх, здавалося, він набрав у

себе темніших, густіших звуків, навіть музика стала іншою. Найбільша ж переміна сталася в наладунку отаманової душі. Він давно передав Кайданові бандуру, той шкварив веселої «Горлиці», а Сіркові враз мовби чорна тінь майнула перед зором. І вже весела музика билася в груди плачем. Чорна тінь, швидка, як птиця, перекреслила чисту запону пам'яті, й хоч вона щезла, все ж лишила по собі слід. Таке з ним бувало часто. Диво, що та птиця з'являлася в мент найбурхливіших веселощів, у мить найбільшої розкутості душі. Сиділа й чатувала край поля? Ніколи не полишала його? Так чи інак, але виполохував її з гнізда ярий сміх, весела, як сонячні іскри на снігу, музика. Він сам не знав чому. Хотіла нагадати, що вже на те не має права? А хто на те має право? Хіба можна наказати самому собі, своїй душі? Вона має свою волю й веде себе, як їй повелів Бог. Виходило, що він повелів їй і це? Чи, може, ту тінь накликав своїми думками сам? Він ніколи не забував за біди, що впали на його родину, а також за лихоліття, розпросторене по всій рідній землі. Либонь, вони притемнили душу, поклали в ній важку сувору риску. Проте він не сподобив себе в мученики, не став жити горем. Іноді ж буває, що горе стає гординею людини, вона й на світ дивиться тільки крізь нього й починає думати, ніби воно дає їй щось більше, якесь потаємне право. Він не прагнув того права. Просто воно, як це буває найчастіше, просвітило його хай жорстокою, але глибинною мудрістю, і те не заважало йому жити й сприймати людей, як сприймав і раніше. Хіба що тро-

хи суворіше. (Навіть не став буркотуном, таким собі мудрагелем, що всіх повчає і читає усім проповіді. Здебільшого на старість у людей меншає справ і більшає слів, вони стають мудрі, але мудрість та – листя не зелене, а листя жовте). Що ж, зіркіше бачив ницість, підступ, боягузтво, розчахував їх чи кпив у душі, дивився на них крізь гірку, трохи злу примруженість. Й тоді поривало неждано шмагонути нечестивця, зірвати з нього шати й показати голого, з відьомським хвостом. А ще горе мовби дужче збрало його з покаліченими, покривдженими, вело по непритупленому лезу, де щохвилі міг оступитися й сконати. Та він не любив нерозумного ризику. Віддати життя – то вже за щось істотне! Прислужитися товариству та вітчизні не дрібною, а чимось великим. Боротьба, життєві поразки не зламали його, не погасили отих живих, проникливих вогників у зіницях очей, не спили енергії. Проте надпили життєлюбства, навіяли в голову нових, не знаних раніше думок.

Так, помічав, як налягали на плечі літа, як потроху міняли вдачу. Ніби й не набрало ваги власне життя, а став обачнішим. Де колись ступав не роздумуючи, тепер пильніше розглядався й вивіряв поступ. Може, це просто від того, що роки таки почали висотувати силу? Але мав її немало. І не тільки тієї, що в м'язах, а й тієї, що в серці. Він умів скрутити все – підкову, повіддя норовистого коня, потаємний, погрозовий рокіт юрби, був упевнений у собі й вельми непоступливий. І робив усе не тією шаленою напругою, коли, буває,

перекипає кров і рвуться жили. Ця сила була в ньому природжена, кожен, хто стрічався з отаманом, помічав її одразу, бо вона промінилася з очей, зі слів, скупих, але кованих, як залізо, й розумів, що та сила – світла, але й трохи небезпечна, надто коли у власних грудях – ущербність чи непевність. Доброта і любов були приховані в отамановому серці глибоко-глибоко, здавалося, він сам приховує їх.

Найперше, звичайно, почували силу кошового запорожці, недарма з року в рік знову й знову обирали його кошовим свого війська. Вони кричали його на свого ватага не тільки тому, що знали: він не полишить їх у бою, а й тому, що рівно ділив на всіх гнів і справедливість, в його серці завжди знаходили відгомін незлобивість та щирість і діставали найсуворішу відсіч науст і підступ. О, він не щадив їх! Він гримав на них, сварив, брав на глузи, міг і шмагонути по плечах, однак вони знали, що він їх любить, і прощали те. Хоч він і не потребував нічийого прощення. Він беріг їх у походах і в бою, не давав обдерти лихварям та корчмарям, встановив тверді порядки на крам-базарі. В сутяжництві з січовиками лихварів завжди ставав на сторону козаків, наказував заплатити з військової скарбниці або й віддавав у заставщину власні гроші, якщо вони в нього були.

Тому-то, побачивши, як охопила отамана зажура, посмутніли козаки, стих рокіт бандури, поставець кружляв, наче на поминках. Звикли бачити отамана в доброму строї душі, веселим і гарячим, сповненим життєвої снаги, могли ще й за-

раз уявити розвихреним парубком з іскрами в очах – й, хоч не відали, яка-то нині в його душі темна ніч, запечалилися. Надто хмарним стало чоло у Кайдана. А крізь ту тучу проби-валося тепле, м'яке проміння, то було тепло любові до ота-мана, тієї, яка не вичахає до смерті. І згадалася козакові на ту мить інша корчма, стояла вона від цієї за триста верст і за двадцять літ. Сиротою, вигнанцем з рідного дому валасався тоді він, Кайдан, по світу, заблукав до порожньої корчми під Смілою, в якій полуднував тільки один чоловік – жилавий, смаглявочолий запорожець з ледь кібчастим носом. Запоро-жець наминав книші з салом, наминав, аж кавкало за вуха-ми, а в Кайдана голосно кавкало в животі, і він намагався не дивитися на стіл, дивився на свої постолі, припорошені білою пилюкою. Проте вже був третій світом, намагався за-чепитися балачкою за козака, відтак сподівався зачепитися й за полумисок.

– Не скажете, до Колобродів далеко? – запитав.

Козак затримав праву руку з книшем, лівою підкрутив ву-са.

– Для кого далеко, для кого близько.

Кайдан подумав: пуста відповідь.

– Ех, до цих би книшів та ще вишкварок, правда, хлоп-че? – звернувся козак до Кайдана і потягнувся до кухля з пивом. Висушив кухоль, утерся рушником і знову взявся до книшів. Кайданові ненависним було чавкання, ненависним здавався козак, на обличчі якого лисніло вдовolenня, а в

очах не світилося жодної мислі, а тільки втіха від їжі. Лінивий, тупий козак, подумав він, тільки й знає набити кендюха. На той час до корчми зайшло ще двоє козаків і сіли поруч того, що їв, мабуть, вони допіру порали коні.

– Ей, корчмарю, ще три книші і шість кухлів пива! – гукнув перший запорожець і пояснив своїм товаришам: – У хлопця гроші вкрали, нічим заплатити.

Мабуть, ні корчмар, ні обоє запорожців не повірили у байку ватага, одначе вона давала Кайданові можливість повечеряти без особливого приниження, й він сів до столу.

По вечері козаки, а з ними й Кайдан, вийшли надвір, отаман запалив люльку й запитав:

– Так куди ти йдеш, хлопче?

– До Колобродів, – трохи нітячись, відказав Кайдан.

– Ти йдеш з Колобродів.

– Звідки ви...

– Пилюка на твоїх постолах біла, така тільки під Колобрдами. А йдеш ти до Мринська. Якщо так, то ліпше не ходи.

– Чому? – запитав Кайдан.

– Бо там отаман Ропуха дурнів ловить для війська полковника Гнилиці.

– Ну, так...

– Погане те військо і поганий то полковник. Бреше, буцім правду обстоює, а сам ляхам служить.

Кайдан знічено дивився на свої постолі, чомусь не одважуючись глянути в очі отамана, можливо, через те, що справ-

ді йшов на клич Ропухи. Брехати ж далі не одважувався: надто прозірливим виявився цей запорозькій отаман.

— А де ж мені її шукати? — тихо мовив він.

— На Запорожжі. Не скажу, що там знайдеш її саму, та вже хоч її подобу. Хлопець ти при силі, а розуму ще наберешся.

Отак Кайдан зустрів уперше Сірка і так став запорожцем.

Раптова тиша вилустила кошового з власних дум. Він оглянувся й несподівано дужо плеснув по крутій схиленій шийі Кайдана. По шинку пішли виляски, козак скинувся, звихрила довкола голови густа куделя волосся, здивовано закліпав важкими повіками.

— Комар присмоктався, — посміхнувся Сірко.

— А-а, — протягнув Кайдан. — Я ж то чую, щось наче шилом штрикає. — Вигляд у Кайдана грізний, а душа дитинно добра й нелукава, от над ним потішаються всі, навіть отаман.

— Го-го-го-го! — на повні груди сміявся Сірко (звідти взятися комареві в місяці березілі?!), засміялися й козаки. Гарно сміявся отаман — круто зломилися брови, ходили по обличчю зморшки; а що Кайдан і далі щиро оглядався, не міг нічого втямити, шукав подивованими, цинамоновими очима клятих комарів, сміх змагав Сірка дужче й дужче, а козаки то вже трохи не падали од реготу під столи. Кайдан так і не втямив, чого сміються запорожці, на його круглому, як діжа, бровастому обличчі й далі кругліла наївна та простакувата усмішка, а щоб якось одкрутитися, порятуватися, взяв бандуру й втяв пісню про комара, що оженився на мусі. Його ко-

мар дзизкотів так тонко, стрибав так кумедно, що заporожці реготалися довго. А далі зринула весела «Циганочка», за нею «Метелиця», й шинок знову заходив ходуном. За вікнами вже стояла глупа ніч, уже горіла тільки одна олійна лампа, друга погасла, й, мабуть, через те, коли до шинку зайшов Яковлєв, його ніхто не помітив. Обминаючи тих, що танцювали, він посунув важким животом вподовж довжелезної, на всю стіну, лави, підійшов до Сірка, прошепотів на вухо:

– Кваша вернувся.

– Де він? – запитав кошовий.

В одну невловну мить очі його стали тверезі, сторонній чоловік взагалі міг подумати, що Сірко не пив зовсім.

– Тут, біля шинку, – ворухнув великими, під чорним густим вусом губами писар й посунув вподовж лави назад.

Сірко, не помічений козаками, вийшов слідом за ним.

Ніч стояла холодна й глуха. На вечір притиснув морозець, але своєю минуштістю, тимчасовістю тільки дужче нагадував про весну, місяць був на ущербі, він скотився за верби й мрів між ними, наче недокована підкова. Деся високо вгорі просвистіли невидимі в пітьмі качині крила, на мить підняли й вирвали Сірка з корчми, одірвали од Чортотлицького Дніприща й кинули кудись далеко-далеко, аж йому тенькнуло в серці. Це була тільки одна коротка мить. Вона пролетіла крізь груди, мов куля навиліт. Саме качині крила навіяли йому щось давнє, забуте, щемке й ніжне, що стисло груди. Це вони принесли маєво весни – чи й не маєво, а спомин про

неї. Спомин отих далеких днів дитинства, коли ждав весну. Коли якоїсь хвилини, найчастіше саме пізньої вечірньої години, раптом схоплював її. Довкола – залиті водою балки, розгаслі поля, налиті соком яблуні й вишні, що бачив удень, зненацька все разом пронизувало душу. Чимось одним – по-свистом крил, криком журавлів з чорного неба, поблиском зірки.

Душа жадала весни, а з нею ще чогось невідомого, несподіваного, й в одну мить раптом хапала щось велике, жадала більше, ніж звичайно може обійняти людина. Вона тільки не могла надовго затримати його. Потім ця мить з'явиться ще. З часом вона буде примеркати, бліднути й майже розпливеться в чомусь чорному й холодному. Її не можна прикликати силою, вона з'являється тільки сама, й то зовсім несподівано.

Вона давно-давно не з'являлася кошовому. Так давно, що вже й забув про неї. Як майже забув чи не хотів згадувати багато чого, пов'язаного з тими днями. То свистіли її крила, то шуміла її весна. Вона не справдилася йому, як не справджується на землі кожному, якого б щастя не спізнав і якої слави б не зажив. Спитого трунку не можна випити вдруге. А ще вона нагадала, боляче нагадала, що його ждання минулося, що нічого гарного, незвіданого попереду немає і немає довкруг ніяких таємниць. А тільки ж ними живе людина. Вони – у серці, в ньому бентега любові і радість батьківства – дитини на руках, її першого осмисленого погляду, першого

слова. І ще чогось – великого, незвіданого, що прийде, обов'язково прийде до тебе... Для нього все те минулося. Його вже справді не жде ніяка бентега, хіба що – бентега смерті в бою.

Це було так несподівано, що Сірко аж зупинився, і все – шинок над Чортотликом, темні вежі Січі праворуч і оця важка довга весна – видалося йому несправжнім. Але стояв перед ним справжній Яковлев, опасистий і череватий січовий писар, і сидів на перекинутому догори дном човні звичайний січовий козак Кваша. І хрумтів крихкий вечірній льодок під ногами. Й гудів на вітрі голим віттям куш калини. Всі інші шинки козаки називають іменем їхніх держателів – «Семенів», «Драганів», «Лупалів», а цей – «При калині». Почувши кроки кошового, Кваша звівся, пішов назустріч. Був низенький, теж кремезний, як і Яковлев, кутався в довгу кирею, накинуту на плечі наопаш. Сірко через його голову бачив важку, мовби притверділу воду чортотлицького озерища й блідий пруг місяця, що падав у пожухлі очерети плавнів. Там він загубиться й зійде вже аж через місяць ясним одкованим серпом.

Привітавшись з Квашею, Сірко, на мить притлумивши щось у душі (адже стояв перед отим, очікуваним, від чого втівав думкою весь вечір), запитав:

– Ну, розкажуй, що там?

– А що, – одказав Кваша, обличчя його й далі не було видно, воно ховалося в тіні великої, насунутої на очі коб-

ки. – Людці боярина Ромодановського все ще ріжуть донцям зі спин ремінь. Підпливає Дон кров'ю з усіма притоками, і нова налога на них іде. Не можуть донці нам підсобити. Цидулу ось написали.

Сірко не мовив жодного слова. Тільки враз відчув, як щезло, мовби його й не було зовсім, недавнє відчуття відчайної веселості, а натомість виросло, стало в усьому огромі те, що ходило блискавицею край хмари. Воно заповнило його геть усього, і вже не міг думати ні про що інше.

На тіло, на душу налягла втома. Подумав, що надто багато ваги надав тому, очікуваному, а воно ж – тільки мент з того більшого, чим жив і клопотався всі останні десять літ. Й буде жити далі. Просто завтрашній день доведеться стрічати по-іншому. Жив надіями, а коли вони гинули, як кожен сильний чоловік, не гинув з ними. Новим уже днем жив, його турботами, погрозами, з ними боровся й не вмирав від того, що не збулося. Тільки стояла в грудях важка грудка. Й зім'яти її не міг. Знав – вона розсмокчеться не одразу.

– Цидулу прочитаємо на малому крузі, – сказав.

У корчму вже не вернувся. Стояв і вслухався у ніч.

II

На Січі пахло весною і далекими походами.

Сірко прокинувся враз, неначе його хто покропив холодною водою. Він навіть пошукав очима: чи не стоїть паламар, чи не прийшов будити до утрєні, одначе не побачив нікого. Тут, у кутку, де стояв отоман, панував смерк, а по кімнаті вже розлилося світло; воно цідилося в продовгуваті, оправлені в олово шибки вікна, котре зорило на схід; кошовий добре бачив живі, веселі парсуни апостолів за тайною вечерею, – вражий богомаз, либонь, малював ікону в корчмі, але ж до ката гарно, – і зовсім не святу чубату голову Лавріна Перехрєста, джури, що спав на лаві й чомусь зчєпив на грудях руки та важко дихав. А чого йому важко дихати – хлопець молодий, дужий, тільки й клопоту – не припізнитись у курінь до кулєші. Русявий, стрижений у кружок чуб Лаврінові розсипався, прихмарив високе чоло, а великі, по-дитячому пухкі губи були розтулені в болісній усмішці. Лаврін чомусь посміхався уві сні. Сіркові враз стало тепло на душі, й він посміхнувся й собі. Перша думка, що скресла в голові Сірка, – про оце його коротке спання: віку лишилося небагато, душа сама хоче вкоротити темряви, доточити світла. Вона уві сні блукає в таких нетрях, обіймається з такими проявами (а колись же пролітала ніч, як дикий кінь степову балку!), що поспішає бодай не до радісного, а теж похмурого, але таки

живого, справдешнього дня. Ця думка потягла за собою іншу, з сивими нитками смутку й чорними – скорботи, вони поволоклися, як пасма бабиного літа. Йому були прикрі й ці нитки, ще й чимось схожі на ті – вкриті ранньою памороззю, адже почали чіплятися зовсім недавно, як те ж павутиння за колючу степову грушу, він їх не знав раніше, в найкрутіших боях та небезпеках, котрих перебрів більше, ніж чумацька валка річок по дорозі до Криму. Що крутішим і струпцюватішим було життя, то дужче його любив.

Вчорашнє шинкування не одгукнулося нічим (тому порадів: таки ще має силу), згадав про нього у зв'язку з надією, яку покладав на Квашине посольство на Дон і яка розтанула в прозорій тиші приморозкового вечора. Знову напливали жалі, але він не пустив їх у серце. Мав із чим змагатися й так. Цей сон змілів доконечно перед огромом дня, що накочувався. Той день видався стопудовим тараном, якого насували на фортечні ворота. Скільки ж буде ударів?

За палісадом, у Грецькій хаті, сидить царське посольство. Самойловичеві люди розбрелися по куренях – справляють подвійну службу: посольську й таємну, собачу. Дорошенків гонець теж підночує в Уманському курені. А в прикомірку канцелярії чипіє із зашитими в тафту листами татарин. Сьогодні слова повзтимуть гадюками. Стережися, отамане. Це тобі не шаблею махати!

А чого йому стерегтися! Чи вже може бути гірше! Ще донедавна козак плакав, а тепер тільки сміється: що взяти з го-

лого? Й реготно з тих, котрі ще хочуть узяти.

«А так-таки й нічого? А те, єдине, чого не покладеш у то-роки й не зміряєш мірою? Після чого зникає все?» Та думка блискавкою пронизала мозок. Інакше за що б уже оця дика, нескінченна веремія. Оцей герць брата з братом. Скільки тих вихорів і вихорців промчало по рідній землі в останні десятиліття! Скільки вигублено посадів, сіл; цілі полки, колись славні й багаті, чорніють попелищами: Полтавський, Гадяцький, Іркліївський. Понад п'ятнадцять літ од смерті Хмельницького кружляє на Україні кривава смертельна хуртовина. В ній брат не бачить брата, батько сина, стають під різні знамена і складають під ними голови. Закипає то там, то там, то скрізь разом, а ледве вщухне – який-небудь полковник, який-небудь авантюрний отаманець починає каламути-ти довкола себе, сподіваючись викрутити щось собі з тієї веремії. Обіцяє свободу краєві, щасне життя людям. Вони вірять: воля, що закозакувала за Хмельницького в усьому краї, не вмерла, не згас її дух, не вичахла надія на життя без пана, боярина і старшини. Лишилося чимало чубатих голів, які пам'ятають ті часи, бачили на власні очі, як утікав пан, як палав панський фільварок, може, й самі підносили віхтя під панську стодолу, а тепер розповідають на призьбі про те онукам. І онуки слухають, і горять у них очі (воля пахне молодими медами), стискають кулачки, а коли ті кулачки більшають – тягнуться до шабель. Щоправда, діди і батьки розповідають про все те пошепки, ще й поглядають через тин на

широке сусідське подвір'я. На тому подвір'ї стоїть кам'яниця пана полковника. Мовби зовсім недавно йшли вони з тим полковником в одній лаві, разом виборсувалися з-під шляхти, навіть порятував був козак у бою від певної смерті пана полковника. А тепер займанщину пана полковника не об'їдеш за три дні конем, а його рятівник опинився в підсусідках. Плати димове і скарбне, давай на військові потреби, їдь у підводи. Та ще й мовчи. А коли б же того... Коли б розподілити всю займанщину наново! Кажуть, у Полтаві (Опішні, Ніжині, Черкасах...) появилвся отаман, подає клича!

Звичайно, не всі ті, що піднімають посполитих, сподіваються доп'ясти все тільки собі, є серед них справжні лицарі, чисті серцем і помислами, вірні вітчизні, але немає для них ані найменшого просвітку, б'ються вони, як риба об кригу на непроточній воді. У тій кризі – ополонки і сіті з усіх сторін.

Та й мало їх таких, чистих серцем і помислами.

Виговський, Брюховецький, Хмельниченко – хіба злічити смерчі, що прокотилися Україною. З усіх сторін дмуть дужі вітри, не дають загаснути пожежі, котять її то в один, то в інший бік. Підкуп, зрада, науст – чорні дощі тих пожеж. Коли те скінчиться?! Чиєю волею, чиєю силою? Хто заступить Поле од морових вітрів? Він пройшов з кожним із цих людей частину їхньої путі, путі найтяжчої, а потім, гірко розчарувавшись, боровся проти них і таким чином проти самого себе колишнього. Він мовби прожив кілька життів, від чого хтось інший міг би втомитися й зламатися, але його тримала

на світі віра – велика, незнищенна, вона пройняла всі ті товщі, як спис крицевий проймає одразу кілька тіл, він знав, що вона свята й справедлива і в ім'я її треба жити далі та сповняти її всією рештою життя. І як спис крицевий проходить одразу крізь кілька тіл, так і він пройшов своєю вірою і надією крізь них усіх – Виговського, Брюховецького, Хмельниченка, пройшов і звільнився від них, і тільки іноді йому грізно примружиться із зеленової пітьми Іван Виговський, злодійкувато усміхнеться Брюховецький чи болісно скривить своє вічно недоросле обличчя Хмельниченко. Ті погроза, усміх і біль не зачіпають його серце.

Сьогодні розривають Україну чотири гетьмани. П'ятий, той же таки Хмельниченко, конає десь у турецькій темниці. Либонь, султан тримає його, аби ще раз випустити в слушний час, тоді він погойдає над Хмельниченковою головою славетною корогвою його батька – може, й прибіжить хтось засліплений на те маєво! Але для України досить і цих чотирьох. Всі огулом гублять те, що здобував батько Хміль. Вп'ялися зубами, немов пси в паляницю, кожен прагне захопити чимбільше, кожного змагає жадоба влади і жадоба багатства. Самойлович, Дорошенко, а донедавна Тетеря, Суховієнко – добра не було і нема од жодного. Якби могли, сонце роздерли б і розтягли по шматку всяк у свою кишеню, всяк у свою скриню. Кожного підпирає чиясь рука. Чиїх тільки підків не вкарбувалося в український чорнозем. Кують ті підкови і в Стамбулі, і в Варшаві, і в Бахчисараї... А мусили б же неро-

зумні гетьмани дійти між собою якоїсь згоди. Обрати з-поміж себе одного! За давньою козацькою регулою. Щоб міг обіпертися на обидва дніпрові береги. Посеред усього цього кривавого розору, неначе острівець посеред спіненої ріки, стоїть Запорозька Січ, але не просто стоїть, довкола неї чи не в першу чергу закручуються грізні смерчі, вона переймається звитягою і боріннями тих, хто обіцяє народу волю і Україні злуку. А на ній, у її серці, – він, Божою волею кошовий Війська Запорозького. Колись невгамовний, рвійний, нестримний, а нині оступлений важкими думами, сумнівами, з темною осмutoю в душі. Прожив бурхливе, сповнене пристрастей життя, десятки разів руйнувалися в порох його надії, впадав у відчай, в чорну меланхолію і знову підносилися душею і ставав на герць з долею і ворогами. То вже сутність його вдачі – пориватися кудись, до ледве видимої таловини на обрії, прорубуватись через нетрища. І хоч з роками в його душі світлої барви ставало все менше й менше, а темної більше й більше, не складав рук. І нині клопотався тим же: як припинити братовбивчу війну, як привести до спільки гетьманів?

Вже стільки разів Сірко домагався, аби скликати в долині Росави раду, яка б і порішила, кому володіти булавою. На ті Сіркові поклики не відгукнувся жоден гетьман. Наймогутніший, Самойлович, запікся помстою. Залив золотом вуха, насунув на очі чужу шапку, не чує й не бачить, що погибель іде всьому краєві. Що турок і татарин сьогодні міцні та бой-

ні стодужо. Що замірилися на весь світ. Два роки тому Магомет з великою вигодою закінчив війну з Венецією. Два роки тому погромив Польщу. По дорозі, вистеленій іконами, вїхав у Кам'янець-Подільський, приступив до Львова, який, правда, зумів відкупитися вісімдесятьма тисячами єфимок, а вся Польща щороку сплачує султанові по двадцять дві тисячі золотом. Свого афекту турки там не погамували. Найласіший для них край – Україна. Вони підуть уже цього літа. Водю і сушею. Отож їх треба перестріти на воді й на суші. На Дніпрі та на старих шляхах: Муравському, Чорному, Кучманському. Хто ж заступить ті шляхи? Гірко, ой гірко думати, але куди подінешся од тих дум, що колись сміливий, праведний і духом сильний муж Дорошенко ввійшов у спілку з сатанином турчином. Що перед його заплющеними очима татари виловлюють і засилають у вічну басурманську неволю православний люд. Християнською кров'ю, немов живою монетою, купляє собі Дорошенко у басурманського цісаря милість.

Кошовий помітив, що мислить словами листа, якого кілька днів тому послав у Чигирин.

Правда, не вельми зважають на ті листи гетьмани. Солодощі влади забивають їм солоний пах крові, котра димить перед очима. Думки про багатство потьмарюють розум. Це ж нині так просто: написав цидулу вінценосному можновладцю – й маєш за пазухою одразу кілька хуторів, а то й сіл. Так повелося од Виговського, перейшло на Брюховецького, на

Юрася Хмельницького, на Многогрішного й ще на багатьох не менше грішних перед Богом і власним народом. Через те й повстав проти них Сірко: проти хоромів і кармазинів, проти можновладства й зажерливості, яким немає кінця-краю. Гетьманам у клопіт тільки золоті дукати та власні високі уряди. А хто стане в оборону краю, те їм байдуже. Січ сьогодні злиденна й убога. Той-таки Самойлович розставив по всіх дорогах варту, й вона не дає хлібного та порохового перепусків. Хоче, щоб запорожці прийшли до нього з поклоном. Січ – то поважна сила. Нею сподівається здолати своїх супротивників. А інші гетьмани теж шлють на Запорожжя посольства. Кожен хоче якимось робом привернути січовиків на свою руку.

Честолюбство гетьманів – незборна завада до злуки. Кошовий подумав, що колись він і сам плекав честолюбиві заміри, одначе той трунок мав інший смак і іншу міцність. Зараз уже не може й відгадати, що вело тоді: буйний хміль молодості чи сліпа й невтримна воєнна звитяга, котра була прихильна йому? Бажання покласти кінець руйнації вітчизни, стулити її якимось докупи і захистити од супостатів! Булава кошового – та чара, якою спив трунку до знемоги. Мала ту особливість – давала пити не зверху, а з дна. Й відчуття тягар одвіту за всіх, марницю та нетривкість найповажніших повелінь на землі. Пощо йому оті похилені голови на раді! Поневаж один прикрий погляд може стриміти в серці, як стріла. Влада – це ніж, який весь час доводиться нести

вістрям до серця. Вона забирає сон і вкладає в голову думки, від яких скипається мозок. Вельми нелегко одвіяти істину від неістини, правду від олжі. Він же не має права помилятися. Бо коли Бог покличе до себе, питає за все. Це вже буде, мабуть, небавом... А може, той честолюбний вогонь притрусив порох літ? То єдина пристрасть, яка не згасає, а розгоряється з роками й заступає чад кохання, вогонь звитяги, просте щастя мудрості в пізнанні. Тоді, принаймні у власних помислах, людина піднімається над коханцями, над звитяжцями, над мудрецьми. Стає підступною, хитрою, боягузливою і жорстокою. Вона не вірить нікому, бо сама набирає сили на крові інших. Таким людям починає здаватися, що просто так і жити нічого. Вічна облуда дужого, вітрило і ківта корабля людського життя. Поки людина молода – вітрило, з роками – ківта.

«Яка сила штовхає того хлопця? – зненацька, несподівано навіть для себе, перестрибнув думкою. – Що привело сюди Симеона?»

Та, власне, це вже зараз нічого не важило. Мало вагу тільки те, що Симеон приніс з собою: для нього, Сірка, для всього коша. Для України. Він, кошовий Запорозької Січі, подав царевичу руку помічі, схилив голову під маєво його блаженської непевної короговки. Й цим навертав на себе сто лих. На що сподівався? Чого допинав? Привести прибіглеця Симеона до Корони й знайти в тому вигоду собі? Марниця. Хотів відплатити за наругу, вкинути власних недругів у переляк, у

гнів, боротися, скільки стане сили, і погинути, спричинивши
неприятелям якомога більше зла?

Гірко зізнаватися, але така злорадна краплина в тому за-
мірі була. Він збагнув це не тоді, а тепер, вичитуючи листи,
в яких за погрозою відчувалася перестрашеність.

Одначе то лише краплина. Задля неї мав право важити
тільки власним життям, але не вигодами всього товариства,
яке гетьманські посли намагаються зневірити й посварити зі
своїм кошовим.

Отаман помітив, що вже змагається з днем, неначе з ди-
ким звіром, якого гучки ще не підняли з лігва. Пружним ру-
хом відкинув ліжника й почав одягатися. В хатці було холод-
но, з рота кошовому йшла пара.

Лаврін уже не стогнав, а спав солодко, по-дитячому пах-
каючи великими губами, присипаними темно-русим вусом.
Грубий подільський рябчак сповз з нього на долівку, джура
підтискував босі ноги, намагався сховати їх, але не було ку-
ди. Сірко ще раз поглянув на Лавріна, і раптом його серце
заплеснула хвиля жалю та ніжності. «Що він знав у житті? –
подумав. – І що його чекає? Гарячий кінь, степ, відвага?.. Це
поки молодий...» Кошовий підняв рябчака, тихенько вкрив
Лавріна. Хутко вийшов.

У сінях на кленовім стовпцеві стояло дерев'яне відро з
водою і великий мідний питун, але Сірко не захотів умива-
тися біля хати, пішов до річки. Ніч ще тільки відступала, а
ранок наступав – тугий і пружний, уже вмитий. Поміж ни-

зових куренів, які стояли не рядочком, як верхні – ті творять вузькі рівні вулиці, – а врозкид, ще й пообростали за роки прикомірками, прибудовами, через хвіртку в палісаді вийшов на берег Скарбної. Ранки на Січі забарні, вони довго виплуганюються з очеретів, блукають у тумані по затоках та прогноях, не швидко розганяють імлу, але цей, що наставляв нині, линув, неначе на дужих крилах. Сміливо викочувалось із сірих верболозів велике, червоне сонце, над водою, що вже перемінила темні зимові барви на тепліші, м'якші – весняні, піднімалася легенька пара. Власне, тільки кольорами й різнилася весна од зими, що минула. Зима була сирітська, з дощами та сльотами, – скотину не загонили в теплі стійла, – переступила у весну, ніхто й не помітив, коли це сталося. На весняного Миколу прилетів перший бузько і приніс із собою весну. Кошовий приглянувся і побачив на верболозині довгі ніжні сережки. Ще вчора їх не було. Гостро пахтів кущ бузку. Звідки він тут узявся, хто його посадив? Посадив хтось з козаків і не признався. Бруньки ще тільки набубнявіли, але запаморочливо-гіркий, клейкий запах аж дурманив голову. І Сірко подумав: скільки то принад несе весна! Неймовірно гарна вже сама по собі оця пора – березень перехиляється в квітень. Тільки треба вміти побачити те. Колись він того не бачив. А зараз вловлює кожен порух весни. Пахне очерет, пахне верба, і вода також пахне. Січові річки понабухали, одначе не вийшли з берегів, як завжди. Коли тануть сніги і річки виходять з берегів, вони затоплюють плавні, й тоді

тільки острівці, а то й верхівки дерев виглядають з сивої каламуті. Тоді озеро Свиняче Море стає справді морем, а Підпільна – найбільшою дніпровую протокою, й підпирає увесь правий берег, все Дике Поле. А нині повені майже не було, вода вже відступала, залишивши на піску маленький зміюнець напливу. Світанок ішов з плавнів. З очеретів, з верболозів пливли сиві пасма туманів, просвітлені сонцем, вони, здавалося, диміли; одне чимале пасмо зачепилося за вежу – й ні руш, неначе там його прип'яли віжками. Синьо, прозоро... вогко, сонно у плавнях, сонно і на душі. Десь прокрюкав ворон, його було не видно за туманом, що обснував куш верболозу по той бік річки.

Щось тануло в душі, вона одірвалася од чогось, як чайка од купини, перелетіла на іншу купину, й кошовий зітхнув. Колись він не лічив весен, а тепер щось само лічило за нього, й душа поспішала вхопити якомога більше весняної синяви, а та просинь змивала струп'я з давніх ран і хилила до думок про дивно влаштований світ, його таємниці. Поставити б десь на березі річки курінь, завести пасіку... Сірко зітхнув ще раз. Але вже інакше, бадьоріше – відганяючи примарні думки. А сережки падали на гладінь річки – верби стояли у воді, і лози, і старі вільхи по той бік Чортomla, – пливли за течією, і біля них сплескувала риба. Посеред плеса біліла пухка хмарина, весняний вир розкручував її то в один, то в інший бік. Вода була ще каламутна, таїла щось у своїй глибині. Вона завжди щось таїть у своїй вічній глибині.

На березі не було нікого, тільки на Глухій косі ширмувало двоє козаків. Обое молоді, на голих до пояса тілах зблискували краплі – тільки що вмилися, а може, й купалися, грілися військовими вправами. Один наступав з палицею, немов із шаблею, другий боронився палицею, немов рушницею, відступав до води. В запалі вони не бачили кошового. Він одійшов за обсіпаний довгими золотими сережками кущ верболозу. Вода була студена, студеним було й повітря – на оголених до ліктів руках отамана повиступали сироти. А сонце провіщало тепло, й по-весняному тінькала синиця на гострій палі валу. Кошовий відчув дивне бажання присісти під палисадом, підставити ласкавим променям обличчя, подрімати. Бо й чого поспішати, не ворог приступає. Бог – свій, може й зачекати. Майнула оскарга на Бога, по тому війнував легенький вітрець страху, перехрестився, відступився думкою від тих сфер.

«Старість», – подумав ще раз. Але подумав інакше, ніж тоді, коли тільки-но пробудився. Він таки ще почував силу. Вона грала в м'язах, бо завжди щось м'яв, ламав у руках, йому хотілося ламати, хотілося крутості, змаги, а це свідчило, що старість ще не настала. Він не любив нічого усталеного, улагодженого, його душа прагла руху, бою, лету. Любив змагу, проте відверту, без підступів, йшов їй назустріч, наперед спиваючи серцем і м'язами її шаленство. Вночі йому снилися коні й чомусь часто снилася погоня, од якої втікав, яка кудись заманювала, з якою потім рубався в лютому герці.

Зараз він вдихав туге повітря, вдихав плавні з їх весняним клекотом води, з туманом, першими порухами зела, вдихав життя. Весна його хвилювала завжди, надто весна в плавнях, він чомусь подумав, що зіп'є її всю. Це не були сутяжність і скарєдність старості (либонь, саме тому й почувався гарно), він не збирався тягнути з життя насолоду чи ошаджувати й спивати по краплі, просто це був світлий порух серця. Такі порухи нині навідували його не часто. Сірко подумав, що недавня раптова кволість – звичайна весняна млявість, підкорення весні, її ще приспаній, не розбурханій силі. А може, й зовсім інше, може, йому хотілося ухилитися від осоружного дня. Відав – не ухилиться. Мислено збирав себе на силі й спокої. Пересівав думкою слова, які почує сьогодні, намагався наперед струїти їх гіркоту, аби потім у розмові не обпалили душу, й почував, що не може перемогти себе. Що кривди, неправди проступають, як кров крізь перев'язь на рані. Мабуть, подумав, треба піти до церкви та дослухати утрєню. Зм'якшити серце молитвою, порадитись з Богом. Хоч увечері поклав – до утрєні не йти, не прихилати себе до сумирності; до того ж не хотів дочасу зустрітиса з послами. Тому й сказав паламарєві, аби не будив.

Вертався не в крайню хвїртку, а в сусідню – всіх їх прорубано до води вісім, – ступив у неї в ту мить, коли з крайньої із рушником у руках вийшов Лаврін Перехрєст. Трохи присоромлений тим, що проспав кошового, джура шукав його. Проте шукав не шпарко. Ліниво потягувався, розглядався,

його високе, присипане гривою хвилястого чуба чоло ясніло спокоєм, по губах проковзувала усмішка. Він пив весну на повні груди, для нього вона вже була теплою; груди йому гріла надія – близька й далека. Кошовий хотів погукати Лавріна, та в останню мить передумав. Дивився на запозіханого джуру, посміхався. Хотів відгадати: повернеться Лаврін досипляти чи побіжить по березі шукати його.

Лаврін не повертався до куреня і не пішов берегом. Стояв, приклавши долоню до чола, дивився на червоне сонце. Воно мовби заворожило козака. Кошовий подумав, що Перехрест стоятиме отако довго. Чудний трохи його джура. Адже ж ріс на біді та воді, все дитинство перетолочене, обвішане старцівськими торбами. Матері майже не пам'ятав, батька – теж, он і дядько Мокій Сироватка вдачі зовсім іншої: де пролетить вітром, а де проповзе на череві, де одгризеться, а де одлеститься. Привіз його Сироватка десь із польської сторони з ляським католицьким хрестиком на шії (через те й Перехрест, про всяк випадок хрестили ще раз – у православну віру), лазило в густому диму попід лавами в шинках, мішало в казанах чорну ядучу смолу, чуло солоне слово, бачило каліцтва та рани і вийшло з того, як ковил із роси. А може, воно вслухалося в інше: в тихий рокіт бандур, чистий церковний спів, вдивлялося в зелені плавні та маєво бойових корогів? Хто зна. Тільки ж вабило Лавріна все красиве та гарне: сумовиті вечорові співи біля багаття, баскі коні, мальовані ясними фарбами картини в церкві та на

дверях куренів. Він і сам ясний лицем і щедрий помислами. Сорочка на Лаврінові завжди чиста, в комірці голуба стрічка, а темно-руса чуприна – розчесана, кунтуш – охайний. І при тому не скупердяй, не труситься ні над шелягом, ні над алтином. Найбільше кошовому подобався отой його порух головою – ледь вловний, ніби аж погордливий, од якого темно-русий чуб спадав на лівий бік, прикривав чоло. Він і справді гордовитий, капосний хлопець. Почни йому вичитувати, і нехай хоч на чисницю вловить неправди, стріпне чубом, встромиться поглядом у вікно – й не руш.

– Ти хоч чуєш? – з серцем обізветься кошовий.

Мовчить.

– Чуєш, питаю?

– Та чую.

Й по тому.

Очі в Лавріна непоступливі і погляд твердий. Все заховано всередині, взято на міцні заціпки. Щоправда, не тільки Лаврін такий. І де вони набираються свавільності, – міркував отаман. Наче ж тримає їх на наструнених віжках, а от же!..

А на дідька вони такі треба, коли б тільки гнулися перед отаманами, – враз звільнився думкою. – Гнутимуться перед отаманами – гнутимуться й перед панами.

Ніхто не виказав кошовому більше непослуху, як Лаврін. Ніхто не сказав стільки слів наперекір, як джура. А от подумав, що мають незабаром попроситися, й прихмарився. Бо ж почував, що одтавав біля нього душею, перед його чистотою

одступався увесь осоружний і маркітний світ. Втішався ним, як рідним сином, не кривдив ніколи, хоч, прости Господи, іноді й кортіло потягти батожильном по спині. Службу свою Лаврін справляв ні добре, ні кепсько, не приховував нехиті до неї. То правда, служба ця не вельми в пошані у козаків, і Лаврін потай гордував нею. Хоч, може, котрийсь інший біля отамана й шапки не клав би на голову. Має справний риштунок, місце за сирном, слухає поважних старшинських розмов, супроводжує отамана у виїзди.

Лаврін же давно проситься в степову сторожу. А отаманові шкода його відпускати. Ще й через те, що якийсь він ніби незахищений. Дарма що гордовитий, дарма що сміливий. Лаврін – немов розумна доросла дитина з ніжною і допитливою душею. Та допитливість росла разом з його літами.

Бувало, виберуться десь на річкові розливи або обсядуться в хаті, а він все – чого та чого? Не зглянуться, коли й ніч мине. Не вельми говіркий, отаман розбалакувався з джурую. Гарні кошовому ті вечори, в них пересіяв і власне життя, бачив, де проїхав уповні, а де протарабанив порожняком. Тепер Лаврін немов забирає їх з собою. Добре це? Погано? Хтозна. Просто кошовому сумно. Але тримати джуру силою не збирався. То більше останнім часом з Лавріном коїлося дивне. Душа його кудись летіла, чогось прагла, а куди й чого – розгадати не міг. Лаврін же не казав нічого. Може, то грає хміль молодості? Тоді нехай їде в степи, там той хміль або переграє в міцне пиво, або викисне у водичку. Нехай набе-

реться там злості, бо, як бачиться кошовому, її в хлопця замало. Обійде його за сирном кашовар, забуде осавул дати в поході тараню – Лаврін тільки стріпне чубом і дивиться кудись поверх голів, немов те й не про нього. Затіють козаки бійку – обійде стороною. Проте нехай хтось спробує покепкувати з дядька Мокія Сироватки, поблідне мов стіна, хапається за шаблю. Звичайно, Мокій того не знає. І з чого така приязнь?

З тими думками Сірко вийшов на січовий майдан, посеред якого стояли стовп для квестій і гармата. Сонце переходилося через палісад, облило світлом дерев'яну, криту гонтом церкву з дзвіницею, з чорних бійниць якої виглядали гармати, широкий майдан, курені, з котрих чимчикували до утрени припізнілі запорожці. Здебільшого йшли досугі діди; молоді ж козаки на попові докори казали, що Богові більше в поміч їхні шаблі, аніж молитви.

Біля дверей церкви двома рядами стояли січові старці. Майже всіх Сірко знав на ймення, а кого й не знав, одним позирком читав карби, що їх дістали вони на ратному полі. Слід ятагана, бойового бича – цьому ось стріла випила око і в другому потьмарився зір. Отаман не прискорював кроку, не намагався прошмигнути цей стрій німих карбів далеких битв, злигоднів, адже, може, завтра й сам стоятиме отут. Ішов повільно, дивився старцям в очі, й вони дивилися на нього, нічого не просили й нічим не докоряли.

Сказати правду, якщо Сірко й почував десь невпев-

неність, то посеред цього лаштунку. Він не міг їм нічого дати, а отож і всі слова були б облудливі. Він не міг завернути назад колишніх битв й не міг одвернути тих, які насувалися. Може, оті прийдешні битви й були йому якимось виправданням перед каліцтвами, що їх оці люди дістали в січах минулих. Він, отаман, теж обкрутився в них. Водночас страшні карби ніби впевняли його в рішенні, яке уклав сьогодні, наказували не відступати й на цяту. Інакше-бо січовики прийняли їх марно.

Вже не хотілося йти до церкви. Одначе, подумав, Всевишній знає заміри, негоже міняти їх на порозі Божого дому. То тільки Сироватка може казати омільно просто в святу бороду. Став не в своєму бокуні – одгородженому біля криласу для кошового місці, – а між козаків посеред церкви. Службу правив ієромонах, йому допомагав голосовий піп. Молитва не лягала отаманові на серце. Не почував у душі благості, не почував покори. І все його дратувало. Не любив нинішнього ієромонаха – той недишкретно просто в церкві лаяв дяків і півчих і накурював ладаном, що аж запорожці мовби стояли не на землі, а плавали в хмарах, брав велике церковне й зовсім не хотів займатися школою, поклавши всі справи на уставщиків. Сірко велів написати, щоб з Самарського монастиря прислали іншого, старшого, попа, й листа того вже повезено. Та ще дяк потягнув стихар не на той глас, та ще раптом погасла перед Сірком свічка. Ледве достояв утренью. Вже виходячи з церкви, з пронизливою ясністю раптом подумав,

що Бог не завжди вибирає собі в служіння найдостойніших. Ця думка була трохи лячна, але він не проганяв її.

Снідав отаман у своєму Шкуринському курені. Хоч кликали і тимошівці, й іркліївці, тимошівська чата настріляла сайгаків і ще з досвітку білувала їх за курінною скарбницею.

Шкуринський курінь – новий, ще не закублений горобцями, яких на Січі гибіль і які й пострілів не бояться, не з ліси, а з плах, на сволоці ще не затерлись карби майстрів: «Благословінням Отця, дозволом Сина і поміччю Святого Духа збудовано цей курінь року Божого 1671». Стіни в курені дерев'яні, вимиті, стеля – побілена, прикрашена голубою мережкою по краях. Цієї весни його пересвятили, не велося в ньому козакам: за минулу осінь і зиму – п'ять разів стріляла гармата, яка стоїть посеред майдану, три козачі душі просто з куреня забрав Бог.

Сволок – мережаний, одвірки різьблені. На покуті, в кутку, божниця – образи на двох довгих полицях, поміж ними кілька дорогих, мальованих на кипарисі та жерсті грецькими та київськими майстрами. Перед образами – непогасна лампада. Пахло ладаном, свіжим хлібом, супокій і затишок огортали того, хто переступав поріг. Почуття затишку не руйнувала навіть густо розвішана на стінах зброя. В курені стояло гудіння, неначе у вулику. Роздягалися, ходили, чепурилися, пили воду, снували з кутка в куток, і однак у цьому снуванні й гудінні був певний лад, як у тій же дуплянці, здавалося б, лад у безладді, та інакше й бути не могло, інакше б та-

ка кількість людей неминуче створила тисняву й хаос. А тут кожен робив тільки найнеобхідніше, сідали у певному місці, не заступали ні дверей, ні вікон, тут існували непомітні для стороннього ока особлива сув'язь, особливий стрій, заснований на повазі до найстарших, до порубаних та покалічених, а також до курінного отамана. Біля причілкового вікна пощипував струни бандури молоденький, неначе котиком вилизаний козачок – зализана наперед, на самі очі, чуприна, вуса-п'явочки, сливе дівочі брівки.

Пливе човен, води повен, – коли б не схитнувся,
Пішов козак в Запорозжя – коли б не вернувся.
А на річці та на кладці дівка плаття прала,
Вона тому козакові три доріженьки вказала.

Козак нікого не помічав, думав щось своє, в своє життя дивився, й курінний двічі кахикнув, а тоді повів бровою – козак повісив бандуру на стіну. Справного курінного обрало собі товариство. Він сидів на покуті, сивобровий, сивовусий, охайний, схожий на пасічника. Тільки на облісілій голові волосся не вистачало на оселедця, накручував його зпонад вуха. Чисто виголена голова блищала, як мідна таця. По праву руку курінного сиділи суддя, писар та осавул, високий таранькуватий кухар їв з одних ваганів із отаманом, стоячи. Снідали щербою та коржами-загребамі, одначе варив щербу кухар не так, як інші: риб'яча юшка крута, а борошна тіль-тіль.

У курені панувала шаноблива мовчанка. Тільки зрідка обізветься хтось стиха до сусіди або попросить щось подати.

У шибку вікна бився й басовито гудів джміль: видно, щойно пробудився, очманів од повітря, пахоців вербових сережок і залетів сюди. Запорожці осміхалися.

Сірко, як те й належало, сидів серед козаків. За козацьким законом має кошовий (як і вся інша старшина) обідати в тому курені, в якому ходив, доки його не обрали на отамана, й сидіти таки на тому самому місці, де сидів раніше. Дозволялося ходити в гості в інший курінь раз на тиждень, а також на свята. Мешкати кошовому теж дозволялося тільки в своєму курені, – для Сірка зробили виняток за його заслуги перед товариством і з великої довіри. Козаки поглядали на Сірка шанобливо, але в жодних очах не було запобігання та улесливості. Улесливість на Січі мала ціну вельми низьку. Біля Сірка примостився чернець-заброда з далекого волинського монастиря, догідливими, сливово теплими очима поглядав на отамана. Сьогодні чернець таки не дав хука, як першого дня. Аби по обіді хто кинув на тачу за нього плату, нашивив оком козака й присів біля нього. На козакові черкеска з галуном, боброва шапка, шовковий пояс, за яким пара шкоцьких, з ольстри, пістолів, на перев'язі шита золотом по оксамиту лядунка, а того й не гадки, що в кишенях у козака лясський вітер доганяє донського. Довелося ченцеві з любові до ближнього кинути башлик за обох. Ту притичину згадували за сніданком, намагалися увести ченця в оману й сьогодні.

Сірко й собі вкльонувся у гру, аж на мент забув, яка відчай-на гра чекала попереду. Але чернець тільки посміхався багатозначно в руду бороду – мовляв, знаю, який бідака сидить біля мене, і молотив ложкою, аж тріщало за вухами. Впали на тачу два гроші – Сірко кинув за себе й за ченця, брязкіт металу вмить змів з душі сонячну лагідність. Метал – завше тривога. Козаки дякували отаманові та кухареві за хліб-сіль, йшли надвір палити люльки. Сірко дістав і свою муругу од диму зіньківку. Якийсь час стояв на широких млиновім камені, що лежав біля порога. Камінь вріс у землю, зверху його вже добряче злизали козацькі, здебільшого ковані, чоботи. Великий попелястий кіт вигнув біля ніг отамана спину й шипів на півня, що заглядав через поріг цікавим оком.

Отаман смалив люльку, слухав звичайні, буденні згуки життя. Сусідні курені вже поснідали, кухарчуки скрипіли колодязними журавлями, мили казани, видзвонювали у них, мов у тулумбаси. Од крам-базару їм окселентували інші дзвони, важкі, трудові, то стали до праці ковалі. Їх на Січі без одного сто, як ударять гуртом, гук котиться до Базавлука. Від Чортомлика в бік Скарбноі летіли чотири качки – три великі, крижні, і одна чирка, летіли, неначе чотири стріли, пущені знизу вгору. Отже, прилетіли качки. А може, вони й не відлітали: зима стояла сирітська, й не тільки в берегах, а на кілька верст нижче вода на Дніпрі не замерзала.

Кошовий не поспішав. По дорозі ще заглянув до пушкарні, котру сьогодні мали перекривати. Пушкарі вже повитя-

гали гармати й шикували в ряди. Стояли гармати під стрілою, під вовком, під змією, і маленькі мортирки, й затинні пищалі. Кошовому здавалося, що чорні жерла дивилися на нього голодними пащеками. Може, так подумалося, бо пороху лишилося з десять бочок, а свинцю на два випали. Сьогодні мав змагатися й за них.

По тій думці рішуче вибив об мортиру люльку, пішов вузькою, кривою вуличкою до січової канцелярії.

На нижній приступці сходів, схиливши на руках важку голову, сидів отаманець Міюський. Побачивши отамана, підвівся, по його кругловидому, з невеличкою підстриженою борідкою й такими ж невеликими щіточками-вусиками обличчю мовби хвиля пройшла, а в темних зіницях забігали неспокійні білі вогники. Вони зринули поверх надії і вже не згасали. Іван Міюський – тісно перетягнутий у тонкому стані чересом, запеклий чоловічок з повними жару очима, з рішуче стисненими губами, нижня губа більша, завжди відстовбурчена; його й зараз зсередини спопеляв вогонь, пробивався на щоки хворобливими рум'янцями.

Донський отаманець хотів вичитати свою долю з присурмлених волохатими бровами очей кошового й, не вичитавши, зітхнув. Приходив до кошового щодня, буцімто знічев'я, а насправді – не прогавити зміни в його поведенції. Щоби, вловивши, кинути все й тікати світ за очі. Звичайно, кошовий міг і сам подати знак до втечі. Адже Міюський довірявся йому. Не приховував нічого. Хіба що... Але ж того Міюсь-

кий не міг сказати. Бо тоді мусили витурити його звідси.

Все те зараз пробігло в думці Міюського. Й він враз відчув, що не може погнати вперед думку, що вона ніби замерзла в мозку або її міцно вхопила й тримає чиясь дужча думка. Адже так-таки нічого й не приховав? А те, чийм велінням приїхали? Донського отаманця била тривога. Бачив на Сірковому чолі тяжку задуму, бачив пригашені вогники в очах і повертав те на себе. Либонь, Сірко вже здогадався, до якої чорної прірви штовхав його і все січове товариство Міюський.

Це він, Іван, отаманець з Міюса, привіз на Запорозжя Симеона, сина московського самодержця Олексія. Міюський гаразд пам'ятає той день, коли вони з Симеоном, розпустивши по вітру корогови, поїхали назустріч кошовому, котрий вертався з-під Тягина. Міюський, який правував на Січ, тоді попрощався з життям і навіть прочитав молитву за спасіння власної душі. Одначе їх чекала мало сподівана гостинність. Кошовий зустрів Симеона яко царевича. Видно, знав про нього. Зійшов з коня, вклонився до землі й виявляв інші почесті, як те й належало виявляти царському фамільянту, наступнику престолу. Отаман слухав оповідь Симеона з дитинним співчуттям, в його карих, ледь змружених очах світилася цікавість, і Міюський тоді подумав, що він буде крутити кошовим, як вітер вітряковими крильми. Але сталося не так. Кошовий був простий і довірливий, але із тією довірливістю линув не до всіх. Лукавство намацував одразу. На-

хмарений і нахмурений, суворий, але не жорстокий, ніби й добрий душею, міг спалахнути в один мент і тоді трошив і кромсав геть усе на путі. Гарячішої людини Міюському не доводилося стрічати. А понад усе та його цікавість була зовсім не наївна. Відтоді в голові донського отамана грішне перемішалося з праведним, він силкувався розгадати заміри кошового щодо Симеона й не міг. Все ніби промовляло за те: кошовий до кінця повірив, що Симеон – царевич, котрий врятувався од смерті й боїться попасти в руки бояр. Він і далі виявляв Симеонові ознаки найвищої шани, й дав грошей, і наказав зробити корогви царські тафтяні й царську печатку. Але що тоді ховалося за його зроненими при тому словами: «Або ми, хлопці, царської печатки не гожі викувати? Чи не маємо для того золотих єфимків?» І коли козаки забажали впевнитися, що в Симеона на тілі справді є царські знаки – червоний вінець, орел і місяць із зіркою (царевич похвалявся ними повсякчас), сказав дякові та трьом значковим товаришам, що йшли на розглядини: «Дивіться добре, щоб побачили...» Вони побачили на Симеонових грудях знаки. Міюський ще раніше бачив їх – не раз купалися з царевичем у морі: вісім білих шрамів од плеча до плеча.

Справжня веремія закрутилася через місяць. З Москви та Батурина прибули послы з вимогою видати Симеона і Міюського з донцями. Кошовий тоді скликав раду. Міюського теж запросили на неї, а послів не пустили.

«Браття мої, отамани-молодці, – сказав кошовий, – Війсь-

ко Запорозьке Низове, як старий, так і молодий! Ніколи в нас не було, щоб кого видавали, не видамо й цього молодця. Бо як видамо одного, то забажають другого і всіх по одному розтягнуть. А він же сидить, як птах у клітці, й ні перед ким не винуватий».

Увечері гурт січовиків і Симеон з ними обложили Грецьку хату, в якій сиділи послы. Спочатку рубалися словами – послы обзивали Симеона сатанином, злодієм, самозванцем, а він їх – холопами й боярськими устілками, а тоді взялися за шаблі. Послы та їхня челядь замкнулися в хаті, січовики почали розбирати покрівлю. І вже коли послы попрощалися з білим світом, одпустили один одному гріхи, прийшов кошовий і порозганяв забіяк.

Вчора од царя прибув ще один гонець з новим респонсом. Сьогодні те послання мають прочитати. З тим має звершитися його, Міюського, доля. В оцій ось хаті на два димарі – військовій канцелярії Війська Запорозького.

Дорого заплатив би зараз донський отаманець, аби прочитати думки Сірка. Проте осягнув: його власний розмисл куций супроти розмислу кошового. Супроти його думи. Яка цієї миті, либонь, зводилася круто. Он як нахмарило отаманові чоло, он які брижі набігли на нього, он які глибокі зморшки пролягли від рота! Здавалося, й ніс накібчився дужче. І побачив гострі шпичаки в очах – кошовий пронизував ними, мов списками, до хребтини. Поскубував вуса, ліва брова ширяла високо, права падала вниз, як хмара. У то-

му погляді Міюський вловив щось глузливе й грізне. Мозок йому знову мовби обсіпало памороззю. Збагнув одне: зараз має статися таке, що струсне його, Міюського, до дна.

Спокійні слова кошового й справді злякали отаманця.

– Скажи мені, отамане, що робив Симеон у Разіна?

Міюський втягнув голову в плечі, йому чомусь стало жарко в ногах. Несамохіть подивився вниз. Чоботи на ньому лихенькі, добрі були, та стопталися за зиму. Отаманець розумів: брехнею далі не ступиш і кроку. А куди поведе правда? Може, Сірко дізнався все про царевича? В грудях спалахнула злість на кошового – боявся, що Сірко прочитає її. Над силу подавив її, мовив глухо:

– Водив струги по Хвалинському морю.

– Стеньчині?

– Стеньчині.

Тепер було мовлено все. Міюський чекав рішення: кошовий міг оддати його на спитки або видати послам. Провина отаманця велика й важка – і перед царем, і перед кошовим, бо ж таки не сказав, як царевич обкрутився у разінському вирі й з нього вплив. Коли б ще Міюський знав, що ниньки з Дону прибув Сірків посланець й з якими вістями, він би, мабуть, і не підійшов до кошового, а ще з ночі втік би у степи. Проте кошовий йому цього не сказав. Рушив по тонкому льоду сам і сам мусив вибиратися на берег. Хто такий цей царевич – знав од самого початку. Проте сподівався, що за ним стоїть Дон, увесь великий Дон, на те не раз натякав Мі-

юський, і в цьому була його справжня провина перед кошовим. З другого боку – отаманець рятувався, рятував дружнього собі Симеона, але якихось певних обіцянок од донського кола не давав. Виходило, не він його завів на слизке, а отаман зайшов сам. Та й хтозна, чи так уже кепсько все склалося. Он як стараються посли – ледве на череві не повзають. Він ще позмагається з ними за Симеона... А Міюський... Отаманець переступив з ноги на ногу. В лівому чоботі в нього хлюпало.

Колючі іронічні вогники зайнялися в очах кошового, не злостиві, але й не теплі. Міюському згасав перед ними запал, і врешті він зовсім опустив голову. Сірко ж довго мовчав, а потім запитав, збивши тим з пантелику Міюського:

- А великі струги були в Стеньки?
- Різні. Великі й малі. Ми з Симеоном ганяли великого.
- На стругах стояли фальконети чи яка інша гармата?
- Фальконети, – відказав Міюський, маючи оцю розмову за підступ; насторожено й підозріливо чекав нового словесного гака. І кортіло, вельми кортіло йому розказати, як возив він разом з військовим отаманом Флором Минаєвим зашитого в шапку Сіркового листа Разіну з Чиру на Волгу, бо Стенька на той час був уже на Волзі, і Флор гаразд знав, що в тому листі написано. Хотів Сірко подвигнути гетьмана Дорошенка на те, аби виступити єдинокупно з Разіним, і Дорошенко спочатку погодився, а потім відхитнувся. І то був не єдиний лист. Не перепиняв Сірко запорожцям дороги

до разінців і пізніше, ще й ходила чутка, буцім їздив сам у Кузьмодем'янськ, де на той час скупчилися довкола Стеньки донці, запорожці, а також лугова і нагірна черемиса, загальною лічбою п'ятнадцять тисяч.

Отож, якщо отаман ще раз запитає в Міюського щось про Разіна, він таки виповість йому оце все, хоч і знає: часи нині такі, що ліпше тримати язика за зубами.

Одначе отаман не запитував більше нічого. Посмоктав пригаслу люльку, а Міюський поспішливо витягнув з кишені трут і кресало. Кресь, кресь по гострому сколку. Дмухнув і ввіпхнув кінчик трута в отаманову люльку. По тому, тримаючи трут в лівій руці, набив правою носогрійку й собі. Вітер зривав з трута м'які червоні жарини й жбурляв геть. Міюський заховав куріївську справу до кишені, затагнувся. Тепер дим вився з двох люльок, вився вгору, спітався, змішувався докупи, і вітер відносив його вбік. Отаман потягнув ще кілька разів, вибив жар під ноги, розтоптав великим чоботом. Сказав тихо, мовби про себе:

– Ні нам, ні донцям немає волі. А ой як її треба!

Сховав до кишені люльку, тугим нехворощевим віником обмів з чобіт багнуку, повільно поскрипів сходами ганку. Брязнув дерев'яний цючик, важкі дубові двері сховали поstattь кошового.

А Міюський стояв і дивився на двері, мовби сподіваючись щось прочитати на них. Тримав отаманові слова як поплутане мотуззя, не міг розплутати. Немає волі – то мусять і далі

Січ та Дон стояти купно, як стояли раніше. Немає волі – забракло кошовому сил до оборони. Тоді йому, Міюському, треба вихоплюватися з Січі й тікати в Польщу чи Волощину. Бо ж небавом мають прийти посли. І може бути запізно.

Кошовий повісив шапку на дерев'яного тиблика біля дверей, розгладив оселедця й аж тоді привітався. Йому оддали добридень два голоси: грубезний і ніби трохи іржавий – старшого січового писаря Андрія Яковлева – й дзвінкий – підписаря Гука. Яковлев сидів за широким столом біля вікна. Гук – за маленьким, перської роботи столиком у кутку. Яковлев – важкий, тілистий і дужий, йому б носити затинну пищаль, а не каламар, ніхто з козаків не брав його навхрест, але і в писарських справах він неспішливо мудрий та чесний. Колишній бурсак Гук, що втік за пороги од чийогось святецького гніву, – тонкий лицем, тонкий станом, ферт і чепурун, хвалько і баляндас. Оселедець у нього кучерявиться, як баранячий хвіст: накручує його перед сном на стрічку, вусики підголені й стирчать у боки, підваксовані розведеною в олії сажею, кунтуш на підписарю сукна лазоревого, гудзики посріблені, черес тонкий, шкіряний, чоботи німецькі, з срібними підковами та подзвоном – й сам він ніби нетутешній, ніби привезений разом зі столиком заморськими купцями. Гарний статурою, гарний лицем, яке трохи псують очі: вони в нього зеленкуваті, неоднакові – одне світліше, друге темніше, ще й з чорним обідцем довкола зіниці. Гук охочий до чарки, любить частування, але вживає тільки фран-

цузьку горілку, мускат та ромельські вина й п'є так, неначе робить ласку тому, хто пригощає. Одначе те тільки на людях, якось кошовий застав підписаря, коли той тихцем похмелявся смердючкою й закушував осушком, якого, либонь, підібрав у буді старого січового пса Шайтана.

Зате у роботі Гук меткий, спритний думкою, ще він хвалюватий, любить законозисті слова, має себе за великого дотепника, хоч дотепи його здебільшого невдалі. Легкий на перо й обізнаний на латині, польській і татарській мовах, через те отаман волів, аби про біжучі справи казав він. Навіть військову таємну канцелярію часом довіряв підписарю.

З цього й розпочали ранкові труди.

Отаман підійшов до великої кахляної печі й погрів біля неї руки – любив поводити долонями по гладеньких, теплих синіх кахлях, то в нього ніби забавка: поводить – і спокійніше стає на душі. Писар і підписар дивились на те поблажливо.

Гук одімкнув залізну, з потайним замком скриню, дістав з неї два скручені в трубочку папери – похідні журнали двох команд, доправлені сьогодні вночі гінцями на Січ. Перша команда з козаків Кисляківського та Менського куренів мандрує понад Бугом, вистежує велику татарську ватагу, друга несе дозір на річкових розливах. Осавул першої команди повідав, що татарська ватага розкололася надвое, одна половина пішла на Корабельну, друга – на Гнилий Єланець, і що він теж розділив свою команду на дві партії. Підписар аж з ноги

на ногу переступав, так йому кортіло сказати свій розмисел, проте кошовий не запитав. Стояв біля печі, приплющивши очі, намагався розгадати подальшу путь обох татарських ва-таг. У пам'яті поставала ріка з допливами, переправами, лі-сами й байраками.

– Вони злучаться за Мертвими Водами, – таки не втерпів підписар.

– Не з біса здогаду, – сказав кошовий, так само не розплющуючи очей. – Куди наміряються піти далі? І чого там крутяться? Наче навмисне в очі лізуть. Одпиши осавулові, щоб вернувся на Гнилий Єланець і нікуди не йшов. Нехай пильнує степ. Степ нехай пильнує, чуєш, – сказав суворо й трохи роздратовано, бо помітив у Гукових очах заперечен-ня. Ще його дратували подзвоном писареві чоботи. Почне отаман думати, а вони – дзінь, неначе цвяшком по лобі. – Та перевзуй чоботи, як ітимеш до канцелярії. Калатаєш, як пес на ланцюзі.

– В мене нема інших, – ображено підвів губи Гук.

– Надери лика й сплети постолі, – з серцем сказав Сірко. – Що там далі, читай.

Далі були листи од хана, зашиті в тафту і перев'язані сині-ми стрічками. Чаус, що доправив їх на Січ, волів, аби читали їх при ньому. По нього послали Перехреста, що сидів на при-збі з Міюським. Великим кривим ножем Гук розпорював тафту, як жирних лисок або огарів. Хан писав, що цього літа козацьким хуторам од татар пагуби не буде, схилив до миру

й просив роз'їздити границю, як указано на мапі. Журився попередніми кривдами, клявся в дружбі, обіцяв поменшити мито на переправах для чумацьких валок, котрі йтимуть до Перекопу по сіль. І таким солодким напоєм були розведені його слова, аж важко було повірити, що вони йдуть од серця, не сповненого отрути. По тому почали ділити пограничні землі. Татарський посол – маленький, чорненький, очиці так і бігають, нишпорять, виловлюють з твого обличчя найменшу відміну – ну тобі диявол, дарма й наймення таке має – Чортхасан. То дивувався, то посміхався, то лаявся, відступав до дверей, підлізав під самі вуса кошового й дивився знизу вгору чорними, як вугіль, меткими, як миші, очицями. Лопотів і лопотів. Гук, що правив обов'язки бута, ледве встигав перекладати.

– Чаус каже, що татари не будуть чинить цього літа інкурсії на козаків. Що морова пошесть вигубила у них багато людей і худоби, що в них безкорм'я і безкіння і що сам хан прикутий тяжкою недугою до ліжка. Аллах і біда просвітлили розум дивану. Краще багато торгувати, ніж багато воювати. Однині од татарських ташів до козацьких хуторів простеляться мирні тропи. Але дайте нам цього літа пасовиська по Єланцю.

Звичайно, таке бувало й раніше, що татари просили миру. Коли приходить морове лихо, попросиш заповоги в будь-кого. Січовики якщо складали обіцянку, трималися її твердо. Траплялося, навіть пускали татар на свої пасовиська. Але

зараз чаус казав омильно. Про все те кошовий знав од своїх вивідувачів з Криму та Перекопу. В грудях йому перекочувались гострі отрутні краплі притлумленої злості й глузу, він посміхнувся в думці – теж злостиво, але на обличчя тієї посмішки не випустив. Сміх ходив йому по серцю, але обличчя кошового лишалося відкритим, простакуватим, трохи ніби подивованим. Затим по ньому проповзла хмарка недовіри, але теж буцім випадкової, яку хотів прогнати й не міг.

– Ми б і повірили, та ази ж не читали послання нашої чати з Бугу, – сказав Сірко, і Гук із здивуванням звів на нього очі – адже отаман відкривав таємницю військової канцелярії. Але Сірко удав, що не помічає того погляду, провадив далі: – Не своєю лозою обплівся гонець. Правує він не з Криму, а з Білогородської орди. Може, білогородський мурза хоче обдурити й мене, і хана? Дати б цього чауса на квестію, допитати червоним залізом: звідки приїхав і де взяв ханську печатку?

В грудях кошовому й справді закипала злість на брехливого татарчука, вже не стримував її і глипнув на нього вогнисто.

Помітив, що повужчали при тих словах чорні зіниці татарина і занурились кудись у глибінь очей швидкі тіні. Татарин знав козацьку мову. Сірко знову осміхнувся в думці, тепер уже повною мірою глузливо, аж терпко.

«Хан зараз у Ногайській орді», – подумав, а вголос сказав: – Та не в наших це звичаях. Запитай у нього, – кивнув товмачеві, – одколи це Гнила Лука стала татарською?

Вони знову вернулися розмовою до кордону, татарин і далі обстоював кожен видолинок, але не так запекло, як перше. Коли він пішов, щоб прийти завтра і вже укласти доконечну угоду, Яковлев і Гук презирнулися, генеральний писар потер долонею товсту червону шию і сказав:

– Не важився татарин до великої незгоди. Хитро ти його, отамане, квестією прилякав.

– До незгоди він не важився не через квестію...

– А з яких же респектів і причин? – запитав Гук і посміхнувся. Він завжди осміхається так бататозначно та глибокомудро: мовляв, я знаю все краще за вас. За цю посмішку кошовий трохи його недолюблює.

– Було, ледащо, повноважне на всі уступки, – сказав кошовий. – Мав таке повеління. Він тільки удав переляк. Ми полегшили йому перетрактації.

Яковлев погодився, Митрофан знизав плечима.

«А хан, може, й не в ногайського мурзи, – подумав знову. – Мабуть, чаус умисне заїжджав туди, аби прип'ясти нас до Ногайської орди... Задав же, клятої матері невіра, загадку».

Одне було вочевидь – татари цього літа вирушають великим походом. Хан нещодавно їздив у Адріанополь, отож їх підпиратимуть турки. Підуть сушею чи морем? Того козацьким лазутчикам вивідати не вдалося. Сушею – шлях довгий, та й козаки про все довідаються заздалегідь. Либонь, не тільки сушею. Бо очаківський мурза потаємно лаштує малі

галери.

І ще подумав, як міцно, круто сплелосся все до купи. Всі попередні дні впали в оцей лагідний Божою ласкою день і б'ють у мозок та серце.

Все життя йшов до чогось невловимого, почував його, але не обіймав мислю, здавалося, міг до нього діткнутися, одначе то була омана, бо лишався й далі на краю безмежного Дикого Поля. А ще почував біль. Гострий, тонкий, ніби там, біля серця, стримів ніж. То щеміла й квила рідна земля. Не пам'ятав, одколи її горе стало його горем. Од днів, коли золоті алтини лягли на Хмелеві очі й по тому закружляли чорні вихори? Часом усе, що чинилося довкола, видавалося злою шабельною січчю в густу хуртовину. Тут вже не видно, хто кого тне, й ніхто не має сили спинитися. Й не бачать того, що на них котиться важка лава, яка ось-ось змете всіх. Треба якось зупинитися, повернутися грудьми до лави, зчепитись руками. Турецька імперія нині така дужа, якою ще не була ніколи.

Сірко підвів голову: Яковлев і Гук стривожено дивилися на нього. Отаман усміхнувся. Й обом одразу полегшало на душі – усмішка в кошового була ясна, збадьорлива.

– Нічого, поганського горіха розгриземо. А тепер давайте обмислимо, що сказати послам, – мовив. – Мабуть, легше гребти на галері, ніж вести тоту балачку.

Яковлев хитнув головою, поплямкав губами, неначе доїдав вареника. Губи в нього великі, вивернуті, й велика го-

лова, брезкле, м'яке обличчя, сіро-білі, безбарвні очі, – на перший взір здається, що писареві все байдуже, насправді ж він уважний, доскіпливий, а ще – гранично чесний. Викликало в ньому посміх лиш одне: молодився. Фарбував вуса й носив строкату одіж. А перед ким тут молодитися? Може, змагається з підписарем?

– Скажемо те, що намислили вчора.

– Вчора – то не сьогодні. – Й підвівся, пружним потиском рук розігнав застоюну кров. – Що ж, писарю, скликай судне колесо. А я тим часом викурю люльку.

Підписареві здалося, що настав момент наблизитися до кошового, й він сказав удавано захоплено, багатозначно, хоч трохи й догідливо:

– Ох і гула вчора корчма «При калині» над Чортомликом! Сірко покошлав круті брови:

– Не за твоє пив, підписарю. Пильнуй свого.

Гук хвацько крутнув вусики:

– Пильную, отамане. Сам учора пригощався мускатом.

– Не хвастайся. І не бреши. Останню пляшку мускату оддали послам. І того, рідше заглядай у чарку, частіше – в папери.

Гук знітився – все в нього сьогодні виходило не в лад. За свого столу підвівся Яковлев. М'який, усміхнений, утаємничений у якісь свої думки. Пригладив довгого, сивуватого, зачесаного, як у дячка, на два боки чуба. Перебрав на себе обов'язок відводити отаманові громи од свого улюбленця.

Плеснув того по плечу, кинув коротко:

– Чеши. Отаман жартує.

Послав підписаря кликати суддю, осавула, значних козаків – Носа, Брекала, Голода, Квашу, що вже чекали біля Шкуринського куреня.

Ті, що заходили, сідали на двох довгих, вкритих обрусами лавах попід стінами – з одного боку січовики, з другого – посли. Старі січовики тримали в зубах порожні люльки: і в курені, і в канцелярії палити не вільно. Декотрі позивкали до порожніх, то й рідко палили, старий Кваша востаннє натоптував свою в золотому окладі носогрійку літ десять тому. Але носить за чересом, пхає в зуби – який то козак без люльки. В світлиці панувала поважна тиша, бо обсідалися на лавах значні козаки, шановні люди, неквапливі в балачці, тверезі розумом і сповнені самоповаги. Тиші вимагає і козацька регула – звичай. А він на Січі – найповажніша сила, на ньому засноване все її буття: порядок, способи бою, честь і посмертна слава. А що писані закони завжди можна переписати по-новому, неписані – непорушніші за них. Є в козаків і писані закони, знають вони закони і сусідніх народів – на різьбленій полиці біля дверей лежать і Магдебурзьке право, і литовський статут, і царське «Уложеніє», і кілька латинських та турецьких книг, але мудростями з них козаки послуговуються не вельми часто.

Сонце світило в покутне вікно, через усю світлицю пролягла широка саяна ріка, в якій плавали дрібні порошини.

І всі разом подумали про неї як про справжню річку, а водно-раз про те, кому пощастить переплисти її. Цареві посли – піддячий приказу Малої Росії Семен Щоголев та сотник стрільців Василь Чадуєв були у важких ведмежих шубах – приїхали ще за морозів і чи не знайшли на себе на крам-базарі справної одежі, чи не хотіли одягатись у козацьке, – по-впрівали од самого початку, витирали пітні чола долонями, були червоні, немов після лазні. Вони не пообмітали чоботи, на долівці біля їхніх ніг темніли калюжі, і Гук недоброзичливо зиркав у їхній бік – затирати калюжі доведеться йому. Кошовий довго мовчав, посли поглядали на нього, не одважувалися почати розмову. Врешті Сірко махнув рукою. Першим підвівся з широкої липової лави Щоголев, – високий, років сорока чоловік з широкою, розкішною бородою, розумними очима, – він читав цареве послання, написане словами грізними, за якими вловлювалася розгубленість. Послання було довге, Щоголев не дочитав і до половини, а піт зблискував у нього не тільки на чолі, а й на бороді та вусах. Кілька крапель упало на папір. В листі оповідалося, коли народився царевич Симеон, од чого помер, хто тому свідки. «Мощі його поховані в царственому великому граді Москві, – читав Щоголев, – в церкві архістратиґа Михаїла, в присутності його царської величності, на яких, похоронах, були святійший Іосиф, патріарх московський...» По тому йшов довгий реєстр бояр та єпископів, живих та померлих, котрі бачили мертвого царевича. А далі цар знову наказував і просив видати по-

слам псевдоцаревича й обіцяв за це милості та нагороди.

Сірко слухав пригуский голос боярина, а сам думав про те, що лиха через Симеона доведеться запорожцям вхопити великим ковшем. Але коли б вони видали авантюрного й самовпевненого парубійка, з того теж добра не мали б, то більше перед великим басурманським рушенням. У Москві про заміри турків і татар нічого не знають. Ймуть віри не запорозьким посланням, а Самойловичевим, а той уводить в оману царя. Каже, що запорожці хочуть на тому застрашенні погріти руки. Боїться війни, одводить її думкою, те знають його старшини, нашіптують у вуха гетьману, чого сам хоче: турки на силі не зібрані, гострять шаблі проти Європи, а не проти них, війною на Україну не підуть.

Помалу в думки кошового почала просмоктуватися досада, яка розїдала спокійні слова, приготовані ранком.

Потім було прочитано послання гетьмана Самойловича.

– Гетьман наказав нам без самозванця і донських забродів не вертатися, – мовив по читанні гетьманський посол осавул Черняченко. Його круглі на квадратовому борсучому обличчі очі поблискували зухвало. Мовляв, бачу вас наскрізь, знаю неперед, в яку сторону гнутимете лозу. Надихався від гетьмана зловорожого проти запорожців духу й кипів чужим гнівом. Хотів вислужитися. Перебрав на себе всі подальші перетрактації з січовою старшиною.

– Ну й не вертайся, лишайся з нами, – понюхав просто з жмені табаки козак Ніс. – Чоловіком станеш... Ми тебе

кашоваром настановимо. Апчхи!.. Бачиш, правда. – А ніс у Носа як кушка. І сам він козак поважний, сповнений власної гідності.

Кошовий довго мовчав, посли поглядали на нього, не одважувалися почати розмову. Вреїті Сірко махнув рукою.

Черняченко збуряковів на виду, але вдавав, що зневажає Носа, й казав у той куток, де, важко похилившись грудьми на стіл, сидів Сірко. Отаман був нахмарений, на його обличчі не ворухився жоден м'яз, тільки брови впали низько й очі з світло-карих стали темно-карими.

Запорожці поглядали на нього. Січова старшина мовчазно оддавала свої повноваження кошовому. І те для сторонньої людини було дивно, адже на крузі всі мали рівне право. Надто в перетрактаціях з послами. Вірили так отаманові? Знали, що не поведе кривими стежками?

Всі вони були пов'язані між собою особливою сув'яззю, рідко коли тут промовлялися високі слова, їх мовби соромилися, їх боялися, проте... не боялися оддати за товариство життя. На перший погляд було важко визначати, на чому тримається Сіркова влада, така непевна на Січі. На минулих битвах, на несхибнім ударі, на відчайдушній хоробрості? На мудрості, досвідченості, розважливості? І так, і не так. Ще й зараз міг спалахнути й заварити соломаху, що її не розрізати ножем. До нього горнулися молоді козаки, а це важило не менше, ніж усі виграні битви. І був значніший за всіх інших, яра сила впевненості в собі, у своїх вчинках, глибоке знан-

ня людей, здобуте на полях боїв серед смертей і крові, давали йому право першості. Отаман не терпів перепон, ішов напрямці, бував крутий, вельми крутий, і водночас людину біля нього огортало почуття впевненості, спокою, глибокої довіри. Є такі люди, заглянувши яким в очі, можна повірити на все життя. Хоч є й такі очі, котрі можуть обманути, одурити людину на все життя. Одначе більше половини Сіркового життя вже було за плечима, й ніхто з товариства не міг завдати йому найменшої кривди.

– Міюського з товариством... – сказав Черняченко, але Сірко перепинив його:

– Їх тут нема. А коли б і були, ми все одно їх не видали б. Такого ніколи не водилося, щоб запорожці і донці один одного на смерть віддавали. У скруті донці заступали нас шаблями, а ми їх. Те в нас на пам'яті. Втям, осавуле.

Сказав так, що Черняченко втямив: зачіпати розмовами Міюського – небезпечно. Але показати того не хотів, почав напирати на інше:

– Ви мусите сповнити царське й гетьманське жадання й сьогодні ж ординувати самозванця в Батурин у сириці.

– Ми військо вольне, до нас хто хоче приходить і відходить по власній волі... І такої прояви ще ніколи не було, щоб ми кого видавали, – сказав Яковлев. – Тим паче царевичів... Вони не з неба падають і в болоті не ростуть.

– Він такий царевич, як я філософ, – гнівно насурмив брови Черняченко. – Він злодій і самозванець.

– Який ти філософ, ми бачимо, – сказав Сірко, і запорожці засміялися. – Через те й упізнати справжнього царевича не можеш. Тобі накажуть – і свою морду в люстерку не впізнаєш. Скажуть, що це те місце, яким на лаву сідають, – і ти погодишся.

Голосно дзижчала в кімнаті бджола, билася в шибку. Де вона взялася, чому так рано вилетіла?.. Сірко поторсав розбряклу за зиму раму, дужо штовхнув її, вікно прочинилося, й бджола полетіла геть. У вікно війнуло вільгістю, річковою сирістю. Отаман причинив вікно.

Обмислював поведенцію послів, намагався поглянути в їхні повноваження – глибоко переживав. Він не стримався на самому початку перетрактацій і не збирався стримуватись, хоч знав, що потім усі його слова там, у гетьманській столиці і в Москві, пересіватимуть крізь густі сита. Далі промовляли Ніс, Брекало, Кваша. Запорожці казали, що Симеон присягав на хресті та Євангелії й розповідав, як його, пораненого, вивезли під рогожею з Москви, як він ховався, обіцяв незабаром сам приїхати до Москви, і його там одразу впізнають цариця та матуся Марія, а поки що їхати не може, бо бояри хочуть звести хлопця зі світу. Ось і зараз вони намовили царя-батюшку, бо знають, що царевич заступається за простий люд. Далі козаки виказали все, що накипіло на бояр та воевод, і банітували, й кпили, а посли мусили слухати. Осмілювався казати щось січовикам наперекір лише Черняченко, обзивав їх гультіпаками та харпаками, погро-

жував гетьманськими карами. Хоч і хололо зі страху в животі, й серце стислося в крижану бурульку, ступав, наче з одрубу: пан або пропав. Відав – все те впаде у вуха гетьмана-благодійника. Йому ж самому весь час щось нашіптував на вухо гетьманський посольський підпомічник Оська Заволока. Був то маленький, лисенький чоловічок, ляканий з усіх кутків. Спізнав в'язниці варшавську, чернігівську, очаківську, звідусюди його викупляли, скрізь потроху брав мудрості й лишав волі, всього боявся, на все озирався. Йому видавалося, що позаду хтось ходить і ось-ось знову хапоне за горло. Мабуть, гетьман послав його зумисне, аби передав страх іншим, аби нагадував своїм виглядом, до чого веде непокора. Та все виходило навпаки.

Сірко мовчав, і та його мовчанка все глибше виповнювалась гнівом проти Черняченка. Запекло в грудях, під серцем заклекотіла злоба. В неї влилося все – давні підступи гетьмана, Сибір, теперішні його викрутні; кошовий боявся, що не стримається, і одвернувся до вікна. В калюжі під корчмою купалися горобці, відстовбурчували пір'я, наскакували один на одного, войовниче цвірінькали. Чудернацька гороб'яча купіль, хоч і не проковзнула мимо очей, не зм'якшила думки. Знову дивився на Черняченка. Лукавець, гетьманський прихвостень, ще недавно сам ходив у драній свиті, соболиний ковнір личить йому як корові сідло, а вже хоче ступати по-панськи. І що то за диво: вчора виліз із свити, а сьогодні хоче пхнути ногою того, з ким сьорбав кулешу з одного

казана. Прикро ступає, псяюха, в гетьманові сліди. То – достеменно вовча тічка, слід лишають один. Громадить багатство гетьман, і вони козирують на нього, напихають бебехами власні скрині. Й що то за лихо: ще ж недавно світив попович драними ліктями, а ниньки обкутався соболями, що й писка не видно. Цар із свого широкого халамидного рукава щедро роздає гетьманові та старшинам села й містечка, і вже в Самойловича тієї землі й тих сіл, як у лихої пам'яті Вишневецького. Руки самі стискалися в кулаки. Черняченко краєм ока стежив за ним.

– Я бачу, оний царевич гетьманові у більший клопіт, ніж рідний нарід, – врешті сказав кошовий. – На наші реляції про басурманів не одписав жодного слова, а по царевича пригнав півсотні гінців. Табун коней заїздили, – докинув і розтис кулак.

– Од таких царевичів постають розор і смута, – зблиснув очима Черняченко. – Немає спокою в нашім краї. Нижчий підняв руку на вищого, молодший на старшого. Брат гострить сокиру на брата. Бо розвелось на Україні зброднів... І всім їм кіш пристановисько дає.

Сірко підвівся. По його тугій смаглявій щоці ковзнув сонячний зайчик й розбився бризками на мідній застібці кунтуша. В розсіченому глибокою зморшкою міжбрів'ї залягла глуха тінь. Отаман пішов уподовж світлиці. Ходив туди й назад – високий, стрункий, рвійний. Коли перетинав сніп променів, за спиною спалахував вогняний вихор. У його ході,

замкнених у ланцюг над чересом руках почувалася сила, її вловлювали всі й мимоволі стежили очима за отаманом, а не слухали осавула. Зупинився різко, на півкроці. Суворий кібцюватий профіль чітко окреслився проти вікна. Кресонуло в душі, аж гарячі іскри сипонули на серце – вже не міг стриматися, не міг зупинитися, хоч десь там, у гарячій глибині, якась холодна скалка застерігала, нагадувала, що він страшенно шкодить собі. Але в серці зібралося стільки гніву, гарячої злості, сивої гіркоти, стільки кривд, образ (ще ж він і ні з ким із них не говорив про Сибір – про бузувірське ув'язнення, оглумлення, неправдиві дізнання, ще ж так перед ним ніхто й не пробачився), що вони самі рвалися з грудей. Розумів: оцей байбак, оцей равлик – велике гетьманове вухо, й кидав туди слова, як брили кам'яні.

– Гетьмани зродили в отчому краю смуту, а не хто інший. Проливають християнську кров за уряди, за маєтності, за млини, а Крим при такій лихій годині нас дотирає. Чи думає гетьман, яка хмара нависла над краєм? Ми вже втомилися ординовати йому ті листи, аби дав яку за допомогу проти татар. Він на те наказав не допускати на Січ обози з провіантом і військовим риштунком. Сердюки на Микитинім Розі б'ють гострокіл і башту зводять.

– Чати, – схопився Черняченко, – поставлені, аби не пускати на Січ волоцюг, своєвольців, що втікають од чепіг та ціпа. І ще башта на Микитинім Розі – щоб не допускати татар до переправи на Будилицькому порозі. А мені гетьман

повелів переказати, аби ти йшов до нього. У нас війська чотириста тисяч. Станеш гетьманові в поміч, візьмете спільно в оборону отчий край. Гетьман давно жде січовиків. Кожному буде сукна на каптан. І провіант, і огниста стрільба всім.

Черняченко немов переродився. Його вирлуваті очі заблищали, по товстій, відстовбурченій нижній губі зав'юни-ла посмішка. Здавалося, хтось перекував йому навіть голос – з громового став рокітливий, муркітливий. «Натреш і попустиш, натреш і попустиш, – повчав його перед від'їздом гетьман. – Поманиш. Вони там уже животи чересами до хребтів попідтягали. Ти обіцяй, обіцяй. Голодна людина ваб-ка на обіцянки. Нам аби його виманити з Січі...»

Куций розумом сам, підбирав таких же куцих підпоміч-ників, – щоб були дурніші, щоб не обійшли в чому, – вкла-дав їм у голови свої недолугі мислі. Як не знав того, – а може, й знав, і мирився з тим, не хотів ліпшого, – що отакий, хит-рий, обачний, не глибоко мудрий, сам потрібен іншим, тим, чиєю волею обіймає чин-уряд. Він і жив, і правив хитрістю, й ніколи не довіряв серцеві, бо серце може завести в нетрі, а хитрість – тільки по вказаній дорозі.

Такі, як Черняченко, вірно йшли визначеними гетьманом стежками. Вони не дозволяли собі думати, відаючи, що то не вигідно. Таким чином, урядувала сірість, а інакше й бути не могло. Сірість – повсюди. Сірко так і подумав: настав час сірих гетьманів. Раніше були красні гетьмани, мудрі гетьма-ни, були й великі колотії, пробишаки, навіть авантюристи,

крутії та харцизяки, а це – ніякі. Такий час. Великий душею та розмислом і не може висунутися, бо думки одразу видадуть, що він розумний, а кому такий потрібний?! Старшині? Зроду-віку. Та й кожен із старшин знав, що коли він ретельно виконуватиме службу, не висовуватиметься, то й сам, можливо, доскочить високого чину. А може, й найвищого. Треба славити гетьмана в очі й позаочі. «Тільки мудрості гетьмановій ми завдячуємо...» А він удає, що не чує. Чує, собака! Ой як чує! Хто найкраще похвалить, але не навпрошки, а тонко, той і виграє найбільше. Свої думки не мають, на всі лади талмудять те, що сказав гетьман. Лестять, топчуть у власних душах рештки совісті, і вже немає нікого, щоб був собою. Все жариво душі йшло на лестощі – на здобуття чину й багатства. Ще недавнечко лестили Многогрішному. Величали його, яко Бога. Прорече яке слово, аж у поли б'ють, – мовляв, зроду не чували такої мудрості, – і в рот зазирають. Чи не впаде ще яка мудрість, щоб підхопити її й понести на вулицю. Всі оглуплені і мали б не дивитися з сорому в очі, а дивляться.

Саме такий і оцей осавул.

Черняченко підбавляв меду, не помічаючи, як спливає на поверхню дьоготь. Щирості в голосі не було.

Московські послы презиралися, не до кінця осягаючи, про що йдеться. І не поспішали втручатися в суперечку. Вельми то небезпечна справа, як і саме посольство на Січ. Ніхто не хоче сюди їхати, випихають силоміць. Пам'ятають,

як заgrimіло під лід московське посольство, яке спробувало обдурити запорожців. Запорозька вольниця – то морська стихія, яка може збуритися в одну мить. Нехай ліпше чубляться самі, все, що треба, вони сказали Черняченку ще в дорозі.

Кошовий крокував по світлиці, а всередині дужче й дужче напиналися невидимі линви, рухи ставали чіткіші, пальці правиці стискалися. Так ходив назустріч небезпеці (тут неначе й небезпеки ніякої немає; прямої, поряд, немає, є щось значніше) та в години найбільшої тривоги.

Зупинився навпроти гетьманового посла так раптово, що той відсахнувся. В налитих чорнотою очах кошового зблиснуло щось гостре, одчайне до нещадимості. Покрутив у осавула на широкому ремінному поясі золотого ланцюжка із роззявленою вовчою пащекою замість гаплика. Рука в кошового м'язиста, звична до шаблі і повода й незвична рахувати гроші, гратися коштовними абищиями. Осакул це подумки завважив.

– Чотириста тисяч, кажеш? І в турка стільки нема. З таким військом і сам чорт не брат. Звідки скупилося?

А сам мружив ліве око і вже знав відповідь.

– Правобережці до нас ідуть. Либонь, чував: полковник Лизогуб – прихилив свою барву під гетьманський бунчук?

– Чував. Гетьманська десниця щедра, тому й горнутья під неї. Ми самі пам'ятаємо милості його мосці, – й така в його голосі зринула щирість, що Черняченко згідливо закивав

головою, витяг шию, на якій віддулася товста, мов палиця, жила, скидався на гусака, що з гелготом вертався до гусячої зграї. – Прислав нам торік гетьман сукна, й коли поміряли – припало кожному козакові на піврукава. Мабуть, нині хоче пожалувати ще стільки ж!

Запорожці засміялися, а Черняченко, бачачи, що легко дався на підмову, збуряковів. Сірко заклав за черес руку, повернувся до запорожців, вів далі:

– А що Лизогуб підлизався – то нам відомо. Вражий пес, вміє підлизатись. Як лизне, аж у п'ятах стане жарко. Вірний буде слуга. Вилиже гетьманські черепки до поливи.

І враз висмикнув руку, круто, на закаблуках, повернувся, – скрипнули мостини, – обпалив гнівним поглядом Черняченка, що у того аж зайнялася полум'ям чуприна. В погляді посла Самойловича страх переплівся із ненавистю і розсудливою обачністю. А Сірко крив його крийма, дивився, немов уперше бачив. Насправді знав це поріддя давно. Його погляд сповнився презирством, аж послові од того зарум'янилися обидві щоки. За довгі роки пройшов перед Сірком людський рід: простаки й хитруни, щирі й підступники, звитяжці й боягузи. Вже не міг дивитися на людей, як колись, – лише щиро, з наївною довірливістю. Впала в душу темна пасмуга, впала й не зникала. І всіх перепускав через неї. Люди нечесні відчували його внутрішній прищур, зневагу, силу й врешті торопіли перед нею. Як оце нині зіщулювся Черняченко.

– За каптан хоче купити нас гетьман? Лишень про своє гетьманство й болю в нього. За маєтності свої, з кривди скуплені. А що отчизна в небезпеці, це йому не коле в серце. Що татари виловлюють арканами людей і пустокою стає наша земля, об тім його душа не плаче! Супостат він, а не гетьман. Недруг своєму краєві і всьому люду християнському.

Очі отамана блищали ярою злістю.

Невідь-чому йому в одну мить згадався спекотний день, скрипучий віз, полковник Жученко на чалому коні й гетьман на столі: вже гетьман і ще не гетьман – з молитовно зведеними вгору руками. Здавалося, Самойлович хоче вознестися на небо й не може. Це він наказав скрутити Сірка сирицею. Чимало часу минуло відтоді. Пам'ять – як дерево: спочатку опадає цвіт, потім – плоди, а затим вже й листя. А кошовому все стояли в очу, не забувалися молитовно, хрестом зведені вгору руки. То була нещира молитва, молитва за себе, супроти нього, Сірка, і таких, як він. Від самого спомину в жилах клекотіла кров. Немало в Сірка ворогів: турки й татари називають його семиголовим драконом, моляться в костьолах за його смерть ксьондзи, але то вороги відверті, вічні, то діти чужих матерів, чужої вітчизни. Устократ важче, коли в'яже тебе сирицею твій сусід або й твій брат.

І кидав далі:

– А за гречне запрошення йти до вас – спасибі. Побував. Уже боярин Ромодановський, гетьманів друг і порадник, мені один раз одписав на картці милість. Продав за дві ти-

счячі червоних. Скільки кому при дільбі дісталося, я не знаю.

– Хто ж ті червоні заплатив йому? – стулив губи Черняченко і глипнув притамованим поглядом. То був складний погляд. Вже досить знервований, напружений, буцім здивований, а десь у глибині зачаїлися презирство і ненависть. Шляхетні городові козаки гребували Запорожжям, вони його боялися, але й запобігали перед ним, хотіли б його приборкати і хотіли... знищити. Ба – знищити непросто. Можна поламати власні зуби.

– А хто, помисли собі, маючи до мене милосердя, міг сплатити такі гроші? А тепер гетьман хоче купити нас за каптани. – Ліва брова кошового підвелася вгору, виказуючи його гнів. Отаман був грізний, на його темної бронзи обличчі, як і перше, не здригала жодна риска, але воно пашіло вогнем.

Запала тиша, аж було чути передзвін ковальських молотів та голосне гахкання довбні – хтось забивав палю. На ту мить сонце зайшло за хмару, в світлиці примеркло й стало незатишно.

Злість поймала Сірка. Це була задавлена, як зашкарубла незагойна рана, злість. Вона не пронизувала наскрізь, як бувало, коли спалахувала раптово, мов порох на полиці, засліплювала в одну мить. Тільки та мить і була для нього важкою і небажаною. Намагався не віддатися на волю гніву, як то трапляється, коли людина пускається берега, розпалює сама себе, яріє, почуває в тому насолоду, – насолоди від того не почував. Він гасив гнів, од того вогню засвічувався інший

вогонь – гіркої іронічності, кпину. Опріч того, зараз Сірко подумав, що оця його війна з гетьманом через посла – марниця, й замовк. Погляд кошового промовляв, що має справу з лакеєм. Посол, боячись цього слова, прочитавши його в очах кошового, зіщулився, аж поменшав. Бачив, що зарвався, малів на очах. І крутилася Сіркові на мислі, вируювалася думка, яка закілчилася по дорозі до канцелярії: гетьман і Ромодановський – одне, а нарід – інше. Січ од віку стояла за поспільство. Старшини ж обома ніздрями ловлять запахи, які несе їм лясський вітер, а тим часом з воєводами обдирають те ж таки поспільство. Вже майже по всіх великих містах стоять царські гарнізони. Те – супроти угоди, яку уклав Хміль. Отож і спробуй дійти з ними згоди, домовитися по щирості. А з ким нині можна дійти згоди? Чи є така сила, яка чинить без обману?

Кошовий постояв хвилю й сказав тихо і владно:

– Шкода мені слів, гетьман все одно не впустить їх у своє серце. На замку воно в нього. Йдіть, посли, у ванькир і чекайте нашого рішення.

Побачивши в очах Заволоки панічний жах, додав, опускаючись на лаву:

– Ми люди вольні, послів не зачиняємо, послами не торгуємо. Хоч кинули ви на наші голови немало лихих слів. Просто беремо речинець для розмислу.

Цими словами заспокоював і застерігав воднораз. Намагався перебігти дорогу тому, що могло виплисти з оцих пе-

ретрактацій. Його обійняла тривога, дума кружляла, як поранений крук. Подосадував на себе. Не треба було дратуватися. «Але ж і псяюха», – згадав Черняченка й знову скипів гнівом.

Посли виходили у бічні двері, а з сінешніх виткнулася чубата голова Лавріна Перехреста, джура кликав до себе кошового.

– Пане кошовий, – приступив так близько, аж Сіркові залоскотало од його подиху в вусі, – царевич казиться, до послів поривається. Хлопці вже геть ухоркались, не можуть втримати його... З ножем кидається. Послали мене, аби вас покликав.

– Принесіть послам сирівцю та вина, – гукнув кошовий у прочинені двері, – а я небавом вернуся.

Вартовий козак просив Сірка, аби не заходив до оскаженого царевича, але кошовий відтрутив його.

Симеон сидів у келії при церкві на оббитому шкірою позолоченому стільці, пом'ятий і пожмаканий, неначе щойно вирвався з кулачного бою. На його вродливому обличчі погасли рум'янці, в очах чорною кип'ячою смолою світилася злість. Обличчя в нього теж пом'яте й трохи спите; хоча кошовий наказував не давати йому горілки, сердобольні запорожці все ж частували нишком.

Дорогий, лазоревого сукна каптан на Симеонові був розірваний під пахвами, на підлозі келії валялися золоті гудзики й стягнений зі столу шовковий обрус. У правій руці Си-

меон тримав довгого вузького турецького ножа, якого вихопив у вартового, й через те до келії тепер боялися заходити. Кошовому було шкода дорогої одежини, яку справляли на скарбні гроші, й стало прикро.

Симеон побачив отамана, скочив на ноги. Стояв наструнений, ворохобний, запальний, гарний у гніві, рвійний, як вітер. Ще мить – і кинеться на Сірка, як допіру кидався на охоронців. Царевичу двадцять літ, статурний, гарний лицем, а вдачею гарячий і погордливий. Покусував нижню губу, метав з очей іскри.

Сірко дивився на Симеона гнівно й трохи насмішкувато. В душі щось кришилося й осідало на дні холодним інеем. Знав-бо – Симеон на нього не кинеться, тільки кричатиме и тупотітиме ногами. Так може кричати той Симеон, який видає себе за царевича. А справжній Симеон – самолюбний, скрадливий і лукавий – потерпатиме в страхіві. А може, й кинеться з ножем. Либонь, довів себе до краю. Кошовий ножа не боявся. Нікчемного царевича послала доля, але де ж узяти іншого? Отаман пригадував того Симеона, котрий тільки-но приїхав на Січ і ще не знав, як йому вестиметься тут. Втомленого, настороженого, сумирного й задумливого парубка у старій шапці й телячому, з невичиненої шкіри, кунтушику, він шукав захисту, і кошовий тоді щиро пожалів його. Симеон прихилився до нього, як до батька, навіть заплакав розчулено. І Сіркові заболіло серце: було шкода хлопця, знеласкавленого долею. Та й попав Симеон на ту

мись, коли Сірко, повернувшись з походу, споминав тих, що погинули, й жалів усіх покривджених, усіх старців, усіх сиріт. У такі хвилини він взагалі ставав розчуленим і наївним, як дитина, соромився себе, намагався сховатись од людських очей, намагався вчинити якомога більше добра. Захистити Симеона – хіба то не богоугодне діло?

Але щойно Симеона визнали за царевича, як з того телячого кунтушика почала вилущуватись інша подоба.

Кошовому вже давно не болів цей парубок, просто лишився Симеонів замір, яким хотів покористатися для коша. Десь трішки-трішки ворухився до нього жаль як до людини – скаліченої, невдатної, але й злої.

Симеон ще раз подивився кошовому в очі й дещо упокоївся. У Сіркових очах прочитувалася непохитна воля. Вона висвічувалася в них не часто, але коли в зіницях спалахували синюваті іскри, погасити їх не вдавалося нікому.

Симеон дихав важко, на губах – піна.

– Чому мене не пускають до послів? – закричав Симеон, і лице його перекривилося у гніві, і то був гнів не простої людини, а людини владної, зарозумілої і пихатої. Симеон вельми довго носив цареву печатку й прийняв стільки поклонів, що вже й сам майже вірив, що він – царевич; все переплуталося в ньому: нахабство, страх, надія на щось велике, в що вірив і не вірив, нудьга і туга й нарешті жадання помсти за оце марудне чекання, а кому – й сам не знав.

Сірко неквапливо зняв шапку, низько, як те й велів за-

кон, вклонився царевичу – од того аж закололо в печінках, – помахом руки наказав вийти двом козакам, що стояли при одвірку. Так само повагом сів у фотель по той бік столу.

– Поклади ножа... а то поріжешся, – мовив. – Буде вава.

Симеон сказано крутнув чорними зіницями очей.

– І не витріщайся... Ну, заріжеш мене, а далі що? Хто за тебе заступиться? Хто тобі краму на штани дасть?

Симеон неохоче поклав на лаву ножа.

– А тому, Симеоне, не пускаємо, що нерозумний ти єси, – казав далі, зітхнувши. – Та посли розлузають тебе, як плюсклого горіха. Я сам, прости Господи, плутаюсь у твоїх повістях, а посли впіймають за хвіст на третьому слові. Ось послухай, які висвідчення привезли вони...

Сірко стелив мову неквапливо й важко, і під вагою його слів Симеонові плечі опускалися нижче й нижче, кулаки розтискалися, і царевич похилився до стіни. Тільки кошовий і мав над ним владу, тільки він і вмів погамувати його гнів. Але по хвилі оскаженів знову, куснув кулак, очі його стали як дві жарини:

– Про що дізнаються, отамане? Я царевич... Ось напишу батющі листа, й він сам пришле по мене...

Царевич почервонів – але вже не з гніву. Сталося так, що він мовби порушив мовчазно злагоджену гру. Симеон знав, що Сірко давно про все здогадався, але обоє вдавали, буцім кошовий нічого не знає й приймає його за царевича зі щирою вірою. Так було на людях; залишившись наодинці, во-

ни цієї гри не продовжували, хоч і не зачіпали в розмовах Симеонового минулого. Сіркові те було неважко – розколювати Симеона до найменшого зернятка душі, іноді й кортіло розпитати в парубка про його минуле, про всі злигодні, одначе не дозволяв собі того. Тоді б вони стали маленькими змовниками, мовби крадіями, він би споганив свій великий замисел і споганив власну душу. Симеон був для нього мовби значком, прапором, і не більше. Донині він навіть не дозволяв собі подивитися в його очі значуще, промовисто – мовляв, знаю, хто ти є; те знання тримали обоє в найглибшій глибині і не випускали нагору. Тепер Симеон порушував нім умову гри, але Сіркові тільки рукою махнув:

– Вже прислав. З путами. А листа цареві напиши, ми одішлемо його не з московськими, а з нашими послами.

Царевич ще якийсь час кипів панічно, шаленів, але все його шаленство розбивалося об суворий отаманів спокій, як весняні хвилі об морений корч. Врешті безсило опустився на фотель і тільки сопів та шкиргав зубами. І блимав очима, але вже не як вовк, а як маленький загнаний звірик. Зненацька Сіркові стислося з жалю серце, й він подумав, що нічого доброго попереду в цього хлопця немає. Сам завдає себе у неволю свого заміру, своєї хворобливої думки, й нічого, зрештою, з того не вийде, нічого для себе не здобуде; чимало ж бо отаких самозваних царів та царків уже скінчили своє життя на пласі. Й що його підбурило на те: чиясь намова, чиясь гаряча віра, власні хворобливі марення? Жив би про-

стим козаком, може, зазнав би щастя. Одначе якщо вклянулася в серце отака мрія – щасливим не будеш. Звів на царевича-бранця очі й сказав:

– А може, тікай звідси, Симеоне. Посли поїдуть – і втікай. Кудись на лимани або на правий берег.

Симеон зблід чи то од гніву, чи то од страху.

– Хочеш позбутися мене, отамане!

– Шкодую тебе.

– Не шкодуй: мені Бог показав мою путь.

– Все одно подумай. Помолися. Порадься з Ним і з собою також.

– Я вже радився, – і зблиснув очима.

– Ну, тоді... – Сірко підвівся. – Поводься хоч, як належить царевичу.

Він розумів, що Симеон втомився від довгого ждання, невизначеності, але розраяти парубка не було чим. Та й не хотів. Нащо вселяти зайву надію, коли сам не знає, чим усе скінчиться.

Покликав козаків і вийшов з келії. В обличчя дихнуло свіжістю. І все – ясний день, білі хмари, що насували зі сходу, поодинокі холодні сніжинки ніби висвітлили щось у душі, одділили од чогось в'язкого та клейкого чисту і правдиву думку. Ніколи раніше не крутіївствував, не ходив кривими вуличками; либонь, уперше пірнув у колючі нетрі дипломатій та підмов, якими оступали його все життя. Коли б то ці дипломатії принесли користь.

І враз щось чорне змигнуло перед очима, стиснулося серце, й він застогнав крізь нерозтулені губи. Таке з ним бувало. Напливе часом – й чорніє день, – та думка накликає біль, а може, навпаки, може, вони в парі, як воли в одному ярмі, бо інколи таке траплялося і серед ночі. І так йому стало тужно, аж не хотілося жити. Трохи постояв – одпустило. А думки вже плинули старим річищем.

Не принесуть йому користі дипломатії. Не визнають Симеона ні Ханенко, ні Самойлович, кожному з них булава дорожча за муки народу. Не прийдуть на поміч і донці. Але й відступати нікуди. Треба взяти оцим прибігцем Симеоном, що тільки можна. Принаймні примусити, щоб вислухали в царевих палатах запорозьких послів. Вислухали з увагою.

Десь далеко, не досяжні окові, закричали дикі гуси, що летіли з-за моря на рідну Україну. Зима огризалась відзимками: всі долини та луки залито водою, на вербах і лозах котики, як довгі заморські сережки, та раптом з неба завихрять білі сніжинки – окидь, й весна та зима зчепляться в мовчазній борні. Студеною і ворожою стане вода, річки покотять свинцеві води через притоплені очерети та верболози, по-смутиє на душі од самого погляду на них. Але то тільки на час, пригріє сонце – вода заблищить тепліло, весело затінькають синиці, радісно забулькочуть ручаї, змиваючи в ріки спомини о зимі. На річках і в заріччях галасувала качва.

Весна. Вона зіграла щось у його душі, з нею починалася

якась нова п'ядь його життя, вже, звичайно, не найкраща, а все-таки наповнена доброю тривогою і надією.

Верба випустила довгі сережки, зронила їх аж на сірий камінь. То камінь на могилі колишнього кошового Зуба. В маленькому палісадничку біля церкви ще кілька таких каменів – на могилах двох ієромонахів та значних козаків. Мабуть, небавом спочине тут і він, нинішній кошовий Січі. Що ж, товариство не кепське і місце гарне: чути, як гомонять на раді козаки, як стріляють на Водохреща з гармат, не пропустить і того дня, коли здобудуть волю. Якщо, звичайно, той день колись настане. А може, однесуть його на гору, на старе запорозьке кладовище. Місця там теж вистачає. Але спочине ще не скоро. Ще гаряче шугає в жилах кров і в серці достатньо жару. І сили, і переконаності, і впертості також.

Раптом почув клекіт, підвів голову й побачив на гребені куреня бусла. Отаманове серце заплеснула тепла хвиля, й стало воно на мить тремке і беззахисне, ніжне, чуле, і покотилися по ньому вербові котики, й протекли крізь нього несміливі струмки, і попливла в нього весна. «Той чи не той?» Той самий, для якого мостили вони з Лавріном колесо, чи якийсь інший? Хотілося, щоб був той самий, бо ж він народився і виріс на Запорожжі, отож був їхнім родаком. «Весна», – ще раз відмітив думкою, але вже трохи інакше. Весна – це розкіш для душі, це час найбільших клопотів і найбільших сподівань.

На січових вулицях – розкаль. Сірко пробирався вузькою

стежкою попід куреннями. Біля Кисляківського куреня його погукали згори – запорожці перекривали курінь, двоє лежало на гребені, ще кількоро – трохи нижче, очерет подавали по драбині з того боку. Побажав козакам Бога в поміч і сказав, щоб не лінувалися, бо протікатиме знов.

На голій гілці темної олешини сидів шпак і співав, він нікого не боявся, заливався на все горло. Співав він по-синичому, птаха це така, що по-своєму співати не вміє, а тільки по-чужому, всі ж думають, що він їх передражнює.

На вигінці біля Медведівського куреня отаман побачив Міюського, а за ним ще чотирьох донців. Стояли біля колодязя, вдавали, що п'ють воду. Вони були немов насторожені птахи. Махни рукою – зірвуться й полетять. Либонь, насправді були готові до лету, п'ятеро прийшли сюди, а троє чекають з кіньми біля Кошеіванцівської могили.

Міюський пішов навстріч кошовому, заступив йому шлях. Стежка в цьому місці була вузька, кралася попід тинном; козаки, щоб не бабрати в калюжі чоботи, хапалися руками за кілля запрути, обшмугляли його долонями до блиску. Сірко не міг обминути Міюського, не ступивши в багнюку. Не звук до такої поведінки, в грудях йому ворухнулась досада. Але вона одразу ж розтала, подумав: «Міюський набридає не аби так, важить животом своїм і козаків». Кругле, з великим лобом лице Міюського за ці дні осунулося й потемніло, ніби аж вкрилося лишаями. Раніше він голівся чисто, залишав тільки невелику, клинцем, борідку та

чепурні вуса, а тепер лице нерівно, кущами, заросло щетиною. В чистих, гарячих очах горіли колючі вогники-запитання. Він не міг погасити їх, приховати покорою, хоч і знав, що тут не має жодної сили, що його можуть скарати за одним помахом пальця кошового. Тепер знову був свавільним розбійним отаманцем з Міюсу, який колись причарував відчайдушним молодечством Стеньку й зворохобив на царевицтво Симеона – сина варшавського міщанина, підданця Дмитра Вишневецького. «Скажи, кошовий, – хапав Сірка поглядом за груди, – чим це скінчиться для нас? Ми довірилися тобі. Ми такі ж козаки, як і ти...»

Сірко вернув Міюському його мовлені подумки слова:

– Не дивися бісом, Іване. Ти козак – і я козак. Віри одної і помислів одних.

– Ти послів боярських приймаєш, – з тугою в очах сказав Міюський. – Чару дружби питимеш. Ми бачили – вже понесли вино.. А за чарою, вістимо... – й не доказав, махнув рукою.

– З ким пити – відаю сам. Маю свій розум.

По хвилі його погляд відтанув.

– Справжня дружба ходить не в соболиних шубах, а в простих кунтушах та свитах. І п'є не срібними, а простими чарками. – Й посміхнувся очима. – Тут ще один Іван набивається в дружбу, але оний Іван – не той.

Міюський слухав і думав щось своє. Він уже не міг думати ні про що інше. І проказав-проспівав свої думки словами

давньої запорозької пісні:

В чистім полі криниченька, там холодна вода.
Там дівчина воду брала, дорогу вказала:
«Оце тобі, козаченьку, три дороги видні.
Одна – на Дін, друга – на Крим, а третя – на Запорожжя».

Дон співає ті ж пісні, що й Січ.

Сірко усміхнувся.

Поклав отаманцю на плече руку, й той відступив. Одійшовши кілька кроків, оглянувся.

– Приходь увечері, – сказав. – Чара в мене не срібна, але повна. Отам проспіваш усю пісню.

Повернувшись до канцелярії, по короткій раді малого круга, наказав покликати послів. Ті зайшли – в'ялі, розморені чеканням і вином.

«Не спопели гнівом великої справи», – знову мовив подумки слова, які спливли по дорозі до канцелярії. Бо серце було й далі налите ярим гнівом на царя. За те, що той дався на підмову Самойловичу, за Сибір, за те, що й нині дослухається гетьманових порад, за залоги, поставлені по містах. Його серце не вміло прощати наруги, й треба було виграти час, проти хитрої думки пускати хитру думку й тим оборонити козаків з Дону.

– Отож, панове послі, – сказав кошовий. – Порадилися ми й порішили ординовати з вами своїх послів. Ми не віримо ні вам, ні вашій грамоті. Нехай наші послі самі про все по-

чують і нехай у Москві нашу грамоту прочитають. Бо хочемо, щоб там знали про те, яка буря гряде над нашим краєм. А грамоту свою спочатку прочитаємо на великому крузі. Такий у нас звичай.

Кошовий попрощався з послами й одпустив їх, затим порадився з суддею та писарем про завтрашній круг. Аж потому читали листи з Дону. Їх добували з скрині, яка замикалася на три замки, ключі од яких були: один – у Сірка, другий – у Яковлева, третій – у судді. В ній зберігалася книга реєстру обліку військового скарбу, таємна кореспонденція, а також компути – зшитки курінних реєстрів. Найгірші вісті Сірко завжди залишав на кінець.

– «У нас на Дону чутка є, – плямкаючи великими губами, рівним голосом гудів Яковлев, – що государ на нас, холопів своїх, нині по весні наказав послати на Дон посилку, щоб нас, холопів його, всіх з Дону збити, по Дону будуть государеві люди городи ставити, і якщо у нас, козаків, ця звістка правдивою учиниться, – а принесли її вірні люди, – то ми одразу з Дону напишемо вам на Запорожжя, щоб прийшли ви на поміч в лічбі тисяч десять і більше, скільки зможете, яко у нас з вами давно приговор такий: запорозькі черкаси донським козакам допомагатимуть, і ми, донські козаки, допомагатимемо запорозьким черкасам, і на Запорогах, і в Січі один одного в скруті не полишимо. Й через чутку ту певну посилки своєї прислати вам не можемо, й замисл той, який після моря на Великім Лузі творили, сповнити теж не може-

мо».

Сірко слухав, похиливши голову. Ховав ще одну мрію, ховав, як рідну дитину. Тільки він та Яковлев знали, що то за замисел, і тепер навіть розповідати про нього не було смислу. А виник він минулого літа, як донці ходили на промисел у море й турки біля гирла засідку поставили, тоді донці по Дніпру пішли на Січ і тут струги лишили, поховавши їх по Великому Лузі, тисяча донців обсілися на зиму по зимівниках, а решта вернулася на Дін, тоді ж Сірко мав потаємну бесіду з донським отаманом, і той виповів усе, що знав, про Симеона, і домовилися вони посадовити оного царевичем на Січі й двигнути разом проти царя та бояр. Велику на те покладали надію, і ось тепер та надія спливала марницею.

Може, хтось із старшин і втямив для себе з того листа щось більше, ніж вичитав Яковлев, одначе нічого не розпитували. Погомоніли, позітхали – життя розставило свої карби, які несла зітерти.

По тому Сіркові довелося ще приймати скажників, бо наполягали. Помер у Медведівському курені козак Харко Перепел, лишив у скажбниці сімдесят золотих, а тестаменту не залишив; з Мельниківки приїхав син, підпарубчак, і допивався тих грошей, а курінний не оддавав. Сірко наказав одрахувати на поминальні обіди – дев'ятини та сороковини, – попам на часточку, щоб записали покійника в синодиках поминальних та голосно, щиро згадували козака, а решту оддати Перепеленкові.

– Сиротину зобиджати гріх, – мовив суворо і сумно.

Ще один козак, супроводжуючи до Полтави чумацьку валку, опорочив у селі вшетечно дівку, хоч дівка та була нецно-та й козак божився, що вона сама прийшла до нього в комо-ру, наказав видсвідчити посторонками, а по тому ще й під-дати словесному мордуванню в церкві: «Чини так, щоб ніхто не знав, а не вмієш – не ганьби Січі». Таким робом покін-чив з цією справою. Ще один козак, якому завдавали злодій-ство, одвівся присягою; отаман його відпустив. А тоді в кан-целярію втелющилося двоє дебелих січовиків, і один з них – Саливон Вовчок – довго галасував, завдавав другому – Ви-кусі Сулії – слова ущипливі, а за віщо – Сірко не міг утямити. Викуса низенько вклонявся то Саливону, то кошовому й бу-бонів одне й те ж: «Лихий попутав. П'яний був, – лихий по-путав». Врешті Сірко зупинив Саливона й попросив Сулію, щоб той розповів, за що його позиває Вовчок.

– З бісівського наущення все сталося, – опустивши долу очі, мнучи шапку, почав козак. – Випили ми аж по дві квар-ти в корчмі Червоній і ще пили, а скільки – вже не пам'ятаю. А тоді посварилися. Багато шкоди чинив мені через свою неуважну губу Саливон, тричі називав мене псом смердю-чим і тричі перепрошував. Не таюся своїх нестатечних вчин-ків – і я його називав недешкетними словами, пащекував цнотливого чоловіка, як і він мене. Бо ж п'яні були. А як стали підводитися, незнарошне цапнулися лобами, й здало-ся мені, що Викуса цокнув мене навмисне.

– А мені здалося, що з умислу цокнув він, – потвердив Саливон.

– З того ж бісівського наущення вхопив я його за чуба, а він мене. Й попадали ми під стіл, і тузували там один одного, і забрав Господь у нас розум, надто в мене, і вчинив я Викусі, побратимові своєму, тілесну шванку.

– Яку саме? – запитав Сірко.

– Вуха відкусив, – тихо прошепотів Викуса.

Аж тепер Саливон Вовчок повернувся лівим боком, і Сірко побачив, що в нього справді немає лівого вуха. Рана вже зажила, червонів тільки шрам. Кошовий подивився на одного козака, на другого, і раптом йому сперло подих, і він аж похилився з реготу. Вовчок спохмурнів, а Викуса розгубився.

– Чого ти, отамане, регочеш? – запитав він.

– Таж давно мав ти таке вчинити, – витер кулаками очі Сірко.

– Чому? – здивувався козак.

– Бо ж дурний. Та ще й Викуса. От і викусив вуха. – І раптом серйозно й суворо: – Бо п'яний.

Саливон Вовчок стояв як хмара. Його величезний, кушкою, ніс почервонів, очі дивилися на отамана неприязно.

– Отамане, а як же мені тепер? – запитав він.

– А що тобі? Викуса тебе перепросив?

– Перепросив. І що мені з того?

– Як то що? Вуха ж він не пришиє? І я теж.

– Не пришиє, – погодився козак. – А як жити мені? На славі моїй дьоготь. Тепер я наче цехований на тілі. Яко ті злодії.

– Всі ж знають... – мовив отаман.

– Знають на Січі...

Сірко замислився. Потер рукою підборіддя, покошлав брови. Кивнув головою Гукові, котрий аж давився од сміху.

– Пиши.

Писар вмочив у каламар перо.

– «Дано цю цидулку козакові Саливону на те, аби його доброї слави не нарікали, що вухо втеряв через виступок Вилкусин, який, п'яний, йому те вухо відкусив; цей папір свідчить на Січі, на полі, в станах козацьких, у слободах; і як помре, то яко шанованого товариша щоб ховано було – для увірення кожному, хочачому те знати, сію нашу грамотку показувати».

По тому, як писалася грамотка, Саливон Вовчок яснів лицем, а в кінці аж просльозився. Подякувавши отаманові за такий рішинець, обидва козаки пішли. Отаман підвівся й собі. Чекав, поки писар замкне скриню і оддасть одного ключа. По тому вийшов на вулицю. В кінці вулички хилилися постаті скаржників. Здалися вони кошовому сірими й мізерними. Та так воно було й насправді. Серед тисяч звитяжців тряплялися людці, які прийшли на Січ не землю рідну захищати, а погуляти, й отако прогайнували життя. Догулювали до старості. Як оці двоє. Немає в них ні роду, ні пле-

мені, ні неньки, ні дітей, і самі вже не потрібні нікому, тільки не бачать цього. Сірко зітхнув. Почував утому, немов після важкої дороги. Проте втома не хилила його до спочинку, хотілося кудись іти, оддати клопіт дереву або залізу, розсіяти по водах. Здебільшого сідав у човна та їхав у плавні. Але вони ще стояли холодні, майже безживні, молоде життя ще тільки народжувалося, рвало бруньки й протинало стрілками товщу води. Зненацька увагу кошового привернули постріли. Вузькою вуличкою вийшов до січової вежі над в'їздом, перейшов місток через рів, у якому текла каламутна вода. За ровом росли осоки, на одному чорніло бусяче гніздо. Вартові стояли біля поручнів, дивилися вгору. Сірко й собі підвів голову – ледве не спала з голови шапка, притримав її рукою. Високо в небі кружляв сивокрил – ранній гість із заморських країв, одвічний мешканець плавнів; то пришвидшував лет, то майже завмирав на місці, ледве-ледве ворухив крильми.

Постріли лунали за крам-базаром, біля кузень. Гемонський птах, він зовсім їх не боявся, може, звук до них, звікувавши біля Січі, а може, оглух на старості. Запорожці стояли півколом на тирлі, де найчастіше вправлялися в ширмуванні, по черзі заходили за присішок, теж вкопаний для вправ, виціляли птаха. А він мовби кепкував над ними, нікуди не втікав і навіть не піднімався вище. Правда, ширяв високо й так ледве чи був досяжний для куль. Над луками, над горбами галасувало розлякане, наполохане гайвороння, воно то

обсідалося на землю, то знову зривалося вгору; одвіку жило на осокорах та вербах понад Чортомликом, старі гіллясті дерева обкидані їхніми гніздами, наче козацькими шапками, — мало біля Січі поживу, але й запорожці мали для вправ дармову рухливу ціль. Ніякого іншого птаха, окрім хижого луня та ворон, січовики не чіпали. Надто райським життям насолоджувались горобці, були такі куреняни, що зимою з дня у день сипали для них на призьби просо. Немало перевів на них пашні і його джура Лаврін, горобці та синиці вертілися біля їхнього прикомірка, Сірко казав, що вони скоро сідатимуть їм на голови.

Збоку гурту, джэнджуристо поставивши на колоду ногу в шагреневім сап'яні, стояв Гук, кривив у глузливій посмішці губи. Різні його очі — темніше і світліше — одверто сміялися, й той їхній насміх був неприємний. І ніхто не міг стерти з тих вузьких губів посмішки, бо лунь і далі плавав у повітрі, а сам підписар поки що не брав до рук рушниці. І всі знали: якщо він її візьме, то влучить. Не дивина: поміж запорожців ходила чутка, ніби підписар стріляв у хрест. Отож — чортові в заклад душа, а йому — непомильний стріл. Здавалося, нащо йому той стріл? Має інше оружжя — перо й каламар! Гук тішив своє самолюбство, а мав його на цілий курінь. І хоч продати чортові в заклад душу справа богопротивна й страшна і ніхто із запорожців наодинці з Гуком не захотів би поїхати в плавні (й то зовсім не через те, що він брехун і хвалько), але шану, до якої домішувалась острашка, підписарю оддавали.

Сірко посміхався в колючого вуса. Вчив підписаря стріляти сам й добре пам'ятає, як напочатку Гук вбивав шпона, а далі в них закипіла змага, і Гук переводив на порох усі, які вдавалося дістати, гроші. Сіркові стало весело. Йому захотілося, аби Гук влучив. Але в цю мить збоку гримнув ще один постріл, і ширококрилого птаха ніби кинуло вгору, далі він швидко-швидко замахав крильми й полетів геть. Видно, куля пройшла під самі крила, опекла луня гарячим повітрям, перестрашила.

Лаврін Перехрест опустил фузію, з якої курівся димок, вдавано байдуже розглядав насічку на курку.

Запорожці кепкували з невдатного стрільця, а Сірко та Лаврін несамохіть зглянулись між собою, й кошовий зрозумів усе. Ховаючи у вуса посмішку, примружив око й сказав підступно, одначе підступність ту вловив тільки Перехрест:

– А ти, Лавріне, часом не продав нечистому душі? Бо нам небавом доведеться ставити ще один курінь – для чортячого племені.

Козаки засміялися, а Лаврін ображено стріпнув темнорусим чубом з-під сивої шапки, одвернувся. Такий він завжди: стріпне чубом, зіб'є на потилицю шапку й мовчки одвернеться або піде геть. У тій своїй маленькій погорді він особливо гарний: високе чоло, брови врозліт, великі очі, а в них чистота і якась добра таїна, яку хочеться осягнути.

Й одразу в Сіркових очах погасли вогники, й він навіть пошкодував на свій жарт. Згадав, що має прощатися з Лаврі-

ном, – це ж перед походом козаки вийшли випробувати зброю, – одвернувся. Й трохи розгнівався на себе: не назажди їде Лаврін, політає Диким Полем, пропахне полянами та димом, набере в груди звитяги – вернеться.

Вони разом пішли обіч розгаслої дороги до брами. Отаман кинув скрадливий погляд на Лавріна, а той дивився вбік, на далеке заріччя, – сторожові козаки розкладали там багаття. На правобережних горбах теж манячила сторожа. Козаки їхали повільно, так повільно, що, здавалося, залишалися на місці. Отаманові в душі ворухнулася образа, що джура без осмути полишає його, навіть не погомоніли на дорогу. Це була образа старості, самотності серед людей. Теплі слова, котрі лежали на серці, прихололи, й він нахмарив кошлаті брови. Вітер доносив од круч гіркий запах торішніх полинів і вологої землі. Весна йшла навалю.

III

Небу, як і людині, треба виплакаться. Три дні періщив у плавнях дощ і лютував вітер. Шипіла вода в протоках. Здавалося, то сичать велетенські змії, гинуть і пускають бульбашки. Дуби і вільхи над Чортотомником скрипіли й стогнали, кришилося сухе дерево і падало на плеса, й вода од кори стемніла. Сухі поламани очерети ворушилися, наче живі, вони хотіли втекти, але хвиля знову й знову валяла їх, старі, обсмикані, наче дідівські чуприни-оселедці; мітелки були мокрі й хилиталися жалюгідно. Десь за Микитиним Рогом прогрімів грім, і запорожці хрестилися: недобра ознака – грім на нерозвинене дерево. Хвиля вляглася на четвертий день – дала можливість послам вирушити в дорогу. З неба сіялася руда мжичка. Одразу потепліло. Верби та вільхи понад Чортотомником стояли чорні, мокрі, з них капотіла вода, великі краплі густо плюскотіли по плесу. З верб у воду падали якісь жучки, їх хапала риба.

Біля Грецької хати зібралося на проводи чимало запорожців. Прийшов за звичаєм і Сірко. Опріч того, удосвіта до нього прибіг посольський пахолок і сказав, що піддячий приказу Малої Росії Семен Щоголев має до отамана пильну справу. Приймати когось з послів осібно кошовому не велів січовий закон, а погомоніти перед далекою дорогою не боронно нікому.

Годовані вівсом, застояні посольські коні рвали з рук повіддя, харапудились, поривалися куснути один одного.

Дощ припустив знову, люди стали ховатися під дашки торгових комор та шинків. Сірко вгледів серед запорожців і Міюського, хоч той ховався за спини й шапку насунув на самі очі.

Щоголев вийшов з Грецької хати останнім, наблизився до Сірка. Був у козацькій киреї, величезна кобка падала на лоба. Стали за рогом хати, де начебто дощ був менший. Щоголев довго ковзав пальцями, намагаючись застебнути біля лівого плеча дерев'яного тиблика, але той вислизав. Врешті впіймав, загнуждав мотузяною петлею. З дощем похолоднішало, з ротів струменіла пара, танула під обнизаною краплями стріхою.

– Отамане, – тихо мовив Щоголев, – хлібний і пороховий пропуск я тобі добуду. Цар укаже гетьману, аби пропускав обози з провіантом, ломовими та нарядними ядрами. Про турок я оповім государю. Покладаю надію на Бога, що військо на оборону прийде. – Пожував мокрими губами й сказав несподівано жорстко та непривітно: – За самозванця ж милості не сподівайся. Йй не покладайся в цьому ні на чие заступництво.

– Я покладаюся тільки на неї, – торкнув рукою шаблю отаман. – Увесь вік. Сподіваннями себе не дурю. Та й на що можу сподіватися, коли ось ти, посол царський, кажеш мені про заемогу таємно. Неначе крадене перепродуєш. Прощай, по-

сол, і пам'ятай, що ті ядра полетять на захист не тільки моїх дочок, а й твоїх. Кажуть, у тебе гарні дочки.

Щоголеву здригнулися брови й на мить з лиця сповзла державна суворість, воно стало сумне.

– Мав ще сина, та погинув у бою з супостатами під Азовом, – сказав тихо. – Повір, знаю, як потрібні ті ядра.

Він вклонився й пішов до коня.

«Якщо обози з ядрами прийдуть, – подумав кошовий, – то ми виграли їх Симеоном. А далі нехай парубок втікає в степи».

Розділ четвертий

I

«Мосцепане Дорошенку, не наш уже Війська Запорозького гетьмане.

Як тьма різна є од світла, так зловорожий чоловік — од доброго і боголюблячого, і слушно хтось сказав: «Важко в злому і підступному чоловікові добродетельства відшукати», — це прислів'я вельми стосовне до вашмосці. Ледве сколегувавши з нами, яко об тім засвідчив обширний ваш лист до нас, ваша мосць, хоч зовсім у тому не малося потреби, почав водитися з басурманами, давніми хреста святого і віри святої нашої християнської ворогами, назвавшись їхнім зичливим сином, а нас, Військо Низове Запорозьке, знищував і в щирю братію свою православних християн викорінювати і в подарунок басурманам посилати підступно і безсовісно положився; яко лист той через Мазепенка до хана кримського з посилкою в подарунок кільканадцяти чоловік товариства нашого посланий, котрий з ним же, Мазепенком, в руки наші попав, ясно свідчить...»

Яковлев читав листа таким басом, що мухи зривалися з стелі й із дзижчанням билися об нерівні, в рябих камінцях, катюжанські шибки. Це про свого кошового писаря запорож-

ці жартували, що він з басом і народився. Сірко осідлав фотеля на грубих точених ніжках, обіперся підборіддям об гнуту спинку й дивився у вікно. Слухав Яковлева й не слухав: листа обмислили ще вчора, – думав. Справдився його гіркий розгад про турків і татар, про близьку війну. Вона вже маяла крилом понад Диким Полем. Третього червня, коли Сірко з компанією чинив малий розвідний промисел за Дністром, напали козаки на дивну тасьму. То була татарська тасьма, але поміж татарських було видно сліди й козацьких коней. Біля Запомниці погнали по тасьмі коней – її було добре видно, вона стелилася серед високих типчаків, неначе там проплинув потік. Проїхали миль п'ять й біля Вовчого Скоку в байраці знайшли місце привалу того дивного чамбулу: об'їдені кінські кості, що були ще теплі, й шкірка з ковбаси – свинячої ковбаси, сиріч християнського заїдку. Під кущем калини червоніла кров, її гарячі бризки яріли в густій траві. Тут сталася якась бійка чи сутичка. А далі один із січовиків наткнувся на вбитого козака. В ньому впізнали аргатала з Медведівського куреня Демка Лисого.

Тоді осавул поквапив запорожців, і вони далі побігли кіньми по тасьмі. Поблизу Оргієва нагнали малий татарський чамбул, а з ним Дорошенкове посольство в Крим. Старшим у посольстві був ротмістр надвірної хоругви Дорошенка Іван Мазепа. Дев'ятеро кримських татар гнали полоном п'ятнадцять занютованих у кайдани запорозьких аргаталів. Дорошенківці захопили їх на своїх випасах і віддавали хано-

ві в ясир яко свідчення своєї приятні.

Чорне посольство саме стало до переправи, коли його обскочили запорожці. Двоє татар, вив'язавши з очерету плотики, поклавши на них одіж, пливли кіньми на той бік, сподіваючись знайти в чагарях рибальський човен, їх і уздріли запорожці, пустили обох влучними пострілами на дно пасти дністрових раків. Коні ж перепливали на той бік і поволокли плотики в степ. Решта татар причаїлася у верболозі за півтори сотні кроків од того місця, де на горбі просто з коней смалили з мушкетів по плавцях запорожці, їм, може б, і вдалося заховатися – вони позапаковували невільника роти ганчір'ям, але ті почали дзвонити в кайдани. Запорожці зачули передзвони, вдерлися в чагарі, татари кинулися навтьоки. В ярості за занютованих у залізо своїх братів одного ординця зарубали у воді, решту – на березі, хоч басурмани й просили пощади, молитовно попадали на коліна та поскладали на грудях руки. Білий чистий дністерський пісок обагрився сімома кривавими плямами – згарячу перерубали навпіл і одного дорошенківця, порубали б і інших двох, та зупинив осавул, сказавши, що їх треба допитати. Він і пригнав до Сірка поперед себе Івана Мазепу з арканом на шиї. Русявий, блакитноокий ротмістр був блідий як полотно, язик йому заплітався, він поспішав виповісти кошовому одразу всі таємниці, й Сіркові раз по раз доводилося зупиняти його та починати усе спочатку. Сірко чинив допит у своєму наметі, сам сидів у глибині, а ротмістра посадовив біля порога, щоб ба-

чити його вид.

Ротмістр був гарний з лиця й вельми вчений та хитрий — намагався впевнити кошового, що Дорошенко його послав на ту функцію кгвалтом, що він давно просився в правобічного гетьмана на тихе життя в свої Мазепинці на Білоцерківщині, там у нього жінка і батько, але той, сиріч Дорошенко, мовляв, не одпускав і указав: якщо Мазепа не виконає його повеління, скарати родину.

Сірка мало обходила ця балачка, він розпитував про Дорошенка, про його перетрактації з Кримом та Портою. Ротмістр віз цілу торбу листів: до хана Селім-Гірея, візира ханства Субан Кази, до візира Порти Сулейман Кегая і великого візира Кепрюлю, до султана Магомета, до свого резидента в Адріанополі Гаврила Лісовського, декотрі з них були написані латиною та по-турецьки, латини в чамбулі не знав ніхто, й Сірко наказав Мазепі прочитати реляції. Мазепа читав, нахилившись до світла, русявий чуб спадав йому на чоло, він одгортав його рукою, раз по раз поглядав на гетьмана. Коли читав за Дорошенка чи ще за кого, то виділяв ті слова, мовби їх промовляв сам Дорошенко, і пояснював те, чого не міг втямити кошовий. Дорошенко оповіщав у листах, що він не став на силі, що підпомічні йому ноги в усіх битвах з адверсором оголили тил і що він залишився сам проти поляків та Самойловича, що коли султан та хан одкладуть обіцяне рушення до осені, він не встоїть і оддасться на милість ворога.

По тому Мазепа казав, що од хана нещодавно були в Чи-

гірині посли й принесли певну вість на рушення, йому відомо й те, що біля Цецори споруджують великий табір, либонь, для султана, а хан уже націлився на Реут. Де вони зйдуться, які мають замисли – ротмістр не відав. Сірко бачив, що Мазепі кортіло сказати більше, він ледве стримувався, аби не вигадати чого, проте боявся прогніввити того, в чії руки оддав його припадок долі. Він не міг усидіти на місці, часто потирав чорний набряк од волосяного аркана на шиї, дивився сивому отаманові в очі так, ніби хотів ускочити туди сам. Він не просився – боявся виказати перед суворим кошовим малодушність, а тільки говорив не вмовкаючи. Гарно сказав Мазепа: про кривди Україні од ляхів, про чорну татарську чуму, про покинуту синами неньку й поросле стоколосом поле.

– Боже праведний, – прикладав до грудей руки з рівними, довгими пальцями ротмістр, – ніде нашому братові козакові не можна жити своєю волею. Там турчин, там лях, там боярин, там ще якийсь дідько, і треба комусь догоджати, бо інакше й дітей малих, і матір продадуть у ясир. Утік я від ляхів, хотів прожити тихо та мирно – де там. А як мені не хотілося їхати з оцим ясиром! Спробував умовити гетьмана, так ви ж знаєте, який він: «Або їдь, або й тебе повезуть...»

Довго слухав його Сірко, й скрушно йому стало, що сини України, вправні в красному слові, латині та філософії, скінчивши школи та академії, волочаться по її степах із занютованими в кайдани братами, чистими серцем та поми-

слов, котрим, може, й зовсім не знані риторика та піїтика. Страшно стало, що ротмістр і два його помічники не пору- бали на почивку чужинських охоронців і не втекли з бран- цями на Запорожжя. Він запитав Мазепу, чи не збирався той вчинити так, і той, пожувавши пересохлими губами, загля- нувши кошовому в очі, ледь чутно сказав, що не збирався, бо «Дорошенко сказав – втоплю в копанці твою малжонку і батька, до десятого коліна вистинаю рід твій». Мазепа вло- вив настрій кошового, стерігся брехні, якої, знав, той не тер- пів і за неї міг покарати, намагався не схибити, потрапити тому в стрій. У дикім страхіві оглядався назад, де під вер- бою стояли запорожці, готові схопити його за руки та ноги, насипати в пазуху піску й шугонуту в Дністер.

Мазепі здавалося: тільки вмовкне, одразу оддаленіє од ко- шового, випаде з його думок й опиниться він у руках коза- ків, а тоді... Й він розповідав про свій пополячений край, тамтешні порядки, непомітно перекинувся на двір польсь- кого короля, при якому колись служив, ще й шпарко брав- ся по драбині вгору, доки заздрі шляхтичі не врубали ша- бель, мудро розплутував усі нинішні чвари й замисли, ще й не раз одсилався на подібні замисли держав Візантійської та Римської, знаходив однакове й одмінне. Сірко аж заслухав- ся. «Нинішній султан уявив себе Юлієм Цезарем, але йому до Цезаря, яко хрущеві до орла. Цезар був великим воїном, вів залізні когорти, а цей збирає різномасне військо з усіх країв світу; таке військо гоже до грабунку, але не гоже до во-

лейної потреби. Якщо скупляться всі наші когорти та атакують, як Сагайдачний під Хотином, то й перемога буде такою ж».

Найдужче запало Сіркові в пам'ять оте, як йому здавалося, щире «наші когорти». Отже, таки наші!

«Як же ти багато знаєш, чоловіче, як мудро міркуєш, – скрушно думав, – і яка мілка проти тих мудростей твоя душа. Й чому то воно так ведеться в світі, що мудрість може вимірковувати собі всілякі облуди й криві стежки. Тако високо цінує сама себе? А яка ж ціна їй?»

Десь закрайками думки йому було шкода гасити такий світильник. Може, він ще колись спалахне во славу вітчизні! А степ пахнув гірко, полинно, й жайвір співав угорі весело та дзвінко. Може, жайвір і врятував Дорошенкового посла?

Сірко кидати в Дністер Мазепу не велів, а наказав відправити його у знятих з невільників кайданах до Батурина як живе свідчення близької татарської та турецької інкурсії. «Нехай спізнає і на все життя запам'ятає, як то носити ті заліза», – мовив, бо ж не терпів ніякого насильства над людьми.

Кошовий поспішив вернутися на Січ. Тепер мав найпевніші свідчення до великої війни, мусив готуватися до неї. То більше, що опинялися проти адверсора віч-на-віч. Донедавна ще мали якусь надію на Дорошенка: може, схаменеться, – адже прислав їм зичливого, спокутливого листа, – одкинеться од басурман, але тепер то було марне сподівання.

Дорошенко слугував ворогу й став ворогом їм, запорож-

цям. Важко, до болю в скронях думав Сірко над тим, що ось вже стільки літ ллється в українських степах українська кров, брат іде проти брата, син проти батька, всі вони стають під корогви з образом Христа, і всім їхні провідці кажуть, що воюють вони за правее діло. Що тому причиною, з чого все почалося і чим скінчиться? Думав над тим раніше, думає й нині... А кров тим часом ллється, і незабаром увесь квітучий край перетвориться в дику пустелю. І все те на користь ворогів України, найперше тих-таки турків і татар.

«А так поневаж всеконечно колишня любов твоя до нас згасла, – гудів Яковлев, – взаєм допіру і наша до тебе гасне і до кончини твоєї вже в серці не загориться».

Гарного респонса уклав Яковлев, Сірків земляк. Вельми грамотний чоловік, усі науки пройшов у колегії київській. Спом'янув про те, як шукав Дорошенко ласки в коша, згадав Хмеля, якому вірно служив, і з Євангелія списав про благого чоловіка. Одначе кошовому видавалося, що лист той вельми мудраційний, читцеві легко заблукати в словесних хідниках та закомірках, чужоземними словами вони мовби примастили ярість та підсолодили правду.

Так писали у відповідь Самойловичу та його вченим писарям. А тут треба кинути слова важкі, як гирі, колючі, як стріли, кинути не з-за куша, а прямо, відкрито.

– Порви це послання, – мовив, підвівшись з фотеля. – По-накручував ти, як цап на чужому городі. Напишемо інако. По-нашому, по-простому.

Яковлев знизав плечима, почухав за вухом пером.

– Quae scripsi – scripsi⁵. Скажи своє – я допишу. А нащо рвати такого гарного респонса? Всю ніч над ним прів. Та й, либонь, у нас небагато посольського паперу.

– Гаразд, – махнув правицею Сірко. – Бути по-твоєму. Пиши отак...

Він говорив повільно, його ліва брова здригалася, глибокі зморшки пролягли на чолі, наче борозни на схилі горба. Важко виколупував кошовий слова, проте вкладав їх надійно, й мурування виходило міцне.

Яковлев поставив велике закрутисте «P. S.», нижче якого на папір лягли рівні, написані розмашистим, із закарлючками і викрутасами почерком рядки.

«Поглянь і розваж, вихровата голово Дорошенку! Яка то є щира приязнь до тебе басурманська, котру у них купуєш за голови й душі християнські, що лишилися під твоїм рейментом. Чи та ж басурманська до тебе ласка, котру сплачуєш дорогоцінними душами християнськими? Певно, за таку ціну ніхто не докуплявся її ні в кого. І чи довго вона триватиме? Певно, доти, доки люди будуть під твоїм рейментом, а як людей не стане, не стане і їхньої до тебе ласки. Якщо ти не можеш домислитися й пізнати, що виросте з тієї твоєї з басурманами дружби, то ми тобі нагадаємо й скажемо: тільки погибель тобі й вітчизни нашої крайне спустошення, бо відаємо добре, що ти, догоджаючи своїй непостійній вдачі,

⁵ Що я написав – те написав (латин.).

скоро свою приязнь до басурманів одміниш. А якщо так учи-
ниш, то, певне, роздратуєш їх вельми, сам же від гніву вте-
чеш туди, куди доля кине, а вітчизну нашу залишиш басур-
манам, тобою роз'ятреним, на цілковитий розор і запустін-
ня, котрого не дай Боже. Оте хитророзумство твоє й незгода
з нами є початком і привісником лиха вітчизні, котре нехай
би на тобі самому окошилося!

Вашмости мосцепану незичливії приятелі Іван Сірко ота-
ман кошовий Війська Запорозького з отаманами і всім стар-
шим та меншим товариством».

Додиктував і подумав безрадісно: «От і все. Лишилися
проти ворога самі. Та ліпше, – зринула інша думка, – мати
попереду певного ворога, ніж позаду непевного друга».

Розділ п'ятий

I

Самойлович ступив на річкову рінь і зітхнув широко, на повні груди. Прохолодний вітерець обвіяв йому обличчя, поворошив вуса, гетьман вимахнув руками – нестеменно так, як бувало за молодості, коли хотілося стрибати, бігати, борюкатися, хотілося не знати чого. Він любив поранки, любив прогулятися без охорони по своїх володіннях, надто тут, у Седневі, звідки й розпочався як муж, як маєтна людина. До того ж Седнів – один з найгарніших куточків по всій Україні. Гетьманове серце сповнилося гордощів – звичайних, людських, маленьких, й саме через те, що звичайних, людських, маленьких, – стало йому особливо затишно. Гарно жити серед таких розкошів природи, серед такої краси, тоді й сам мовби стаєш кращий, добріший, чистіший. Видивився він цю місцинку давно, виплекав у серці, летів до неї птахом, повз вузем, продирався диким вепром крізь нетрі, й тепер вона його. Тихо і швидко плинула біля ніг ріка. Плинула широкою зеленою долиною зі сторони північної, й раптом круто повертала під високу гору, й лащилася до неї, й гризла у повінь кручу, яку од верху до низу вкрили вікові дуби та яворини, осокори та клени, а понад самою водою кучеряви-

лися гінкі верболози, а верби мили в прозорих струменях зелені коси, й тисячі живих ключів, що ними промивають очі немовлятам, били з-під могутніх каменів і зі срібним дзвоном вливалися у Снов. А по всій долині – високі копиці, ще не звезені в стоги, й на тих копицях сидять мовчазні шуліки. Його стоги, його шуліки, його річка. Ні, річка не його. Боже, скільки млинів можна поставити на Снові, бистра вода крутила б колеса, та ба... Опираються тому довколишні селяни, й російські купчики, й деякі значні козаки. Мовляв, через ті млини не зможуть плавати по річці більші та менші човни. І він, всевладний гетьман, мусив скоритися, ба – мусив приховувати свої гнів та роздратування. Мусив усміхатися на кпини Івана Домонтовича, судді генерального, чиї човни-кораблі возять по Снову сукна та шкіру. Кпини ті запобігливі, одначе... За дві верстви звідси у Снові є невеликий доплив, званий Зеленим, на якому можна б поставити кілька млинів, але він – на луці вдови Хіврі Дігтяренчихи. Клята вдова стала на пень – не продам луку, й квит. Дігтяренко мав поважні заслуги перед козацьким військом, перед самим Хмелем, і хоч значного військового товариша давно немає, – Хівря прийняла приймака січовика Викусу, – її пам'ятають по Дігтяренку. Звісно, міг би турнути уперту бабу, одначе те було б супроти його звичок. Необачних вчинків гетьман не робить. Обачність – штиб його життя і владарювання. Декому здається: гетьман – цісар у своєму краї, а того й не відають, що влада його – як та земля на трьох слонах: цареві

та Ромодановському догоди, власну старшину задобри (гримай, банітуй, але й задобри), для челяді будь батьком. Війна розварювала посполитих, і тепер вони сплять і бачать себе верхи на конях, з ратищами в руках. А всі веремії, які крутилися по тому, тільки підливали у вогонь олії: кожен гетьман, добігши булави, в боротьбі з супротивним гетьманом обіцяв пуховики, шовком шиті, і волю, більшу за сваволю. Оце, на думку гетьмана, найстрашніше лихо, яке породили незлагоди поміж гетьманами. Чим йому нелюбе Запорожжя, так це піснями про те, що там воля ходить, як їй заманеться, в кармазині і полотні, й що туди завжди може податися посполитий. Не завжди він туди добіжить, а от спробувати таки може. Принаймні в мислях. Ті мислі... Їх не виб'єш ніякою лозиною. Самойловичу на все життя в пам'яті, як збунтувалися селяни в Краснім Колядині. Це було при гетьмані Брюховецькому, він, Самойлович, тоді писарював у Краснім Колядині й писав красно. Саме тоді, року того ж шістдесят шостого, збунтувався полк Переяславський, бунтівники повбивали та прогнали царських воевод і старшин й проголосили усіх вольними козаками. Ту пожежу побачили халупники з Красного Колядина й теж почали носити на підпал. Місячної ночі пролунав стукіт у вікно одного-другого халупника, і вже по всьому селу зашемеріли тривожні шепітки, заскрипіли хвіртки, а там десь і криця дзенькнула (коса чи й шабля), а далі бевкнув дзвін. Халупники ходили юрбами, про щось радилися, затим поставили варту на виїздах із села, по тому

повалили на подвір'я власника села значного козака Явдокима Сербина. Явдоким Сербин сховався в куми на горищі, і його шукали цілий день, знайшли аж надвечір і потовкли добряче. Й побили-потрошили всі скрині в хаті, всі дзеркала, повивертали всі бодні та кадібки й поставили Сербина на ганку, а його, Самойловича, посадовили поруч. Вельми не хотів іти на ту функцію колядинський писар Іван Самойлович, але йому погрожували кияганами, й мусив сідати на недоламаний фотель, брати в руки перо й писати дарчі листи. Сербин трусився, як облитий в спеку криничною водою пес, і дарував панщину, й дарував халупникам по п'ять десятин поля, й обіцяв, що сіль, тютюн і горілку продаватимуть по такій самій ціні, як у місті, й все те Самойлович списував на папір, а Сербин підписував. Того ж вечора Явдоким Сербин послав Самойловича у полк до брата свого Василя, аби той прийшов на поміч, Самойлович пробрався за село, розпутав на пастівнику коня й погнав по дорозі, але під лісом його перехопили запорожці, які йшли на поміч переяславцям. Івана Самойловича привезли в село й oddали на волю халупникам, які звідкілясь уже знали про його намір, либонь, затовкли б писаря на смерть, але його прикрив святим хрестом піп Одарій. Самойлович не мав власних маєтностей, це також стало йому в пригоді.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.